

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΡΕΘΥΜΝΟΥ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΤΜΗΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Στοιχεία Φοιτήτριας :

Όνοματεπώνυμο : ΦΑΤΣΕΑ ΜΑΡΙΑ

Α.Τ. : 165

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΙΤΛΟ :
«ΕΠΑΡΧΙΑΚΗ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ – ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ
ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (9^{ος} – 12^{ος} αιώνας).

Υπεύθυνοι καθηγητές :

Α. Κιουσοπούλου

Δημ. Κυρίτσης.

Ρέθυμνο
Εαρινό εξάμηνο 2001

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο	
Η Σύνθεση και τα χαρακτηριστικά της επαρχιακής αριστοκρατίας	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο	
Το ζήτημα της υψηλής καταγωγής και η σχέση του με τη διαμόρφωση της αριστοκρατίας	12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο	
Το περιφερειακό διοικητικό σύστημα της αυτοκρατορίας από τον 9 ^ο ως τον 12 ^ο αιώνα	20
Α) Το σύστημα απονομής τίτλων και η σχέση του με την αριστοκρατία	20
Β) Η Περιφερειακή οργάνωση του Βυζαντίου από τον 9 ^ο ως το 12 ^ο αιώνα	25
Γ) Η Εκκλησιαστική οργάνωση των βυζαντινών επαρχιών	30
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο	
Οικονομική Οργάνωση και δύναμη της επαρχιακής αριστοκρατίας	33
Α) Η φύση της οικονομικής δύναμης των επαρχιακών αριστοκρατών	33
Β) Διαμόρφωση των μεγάλων ιδιοκτησιών και η αγροτική οικονομία	40
Γ) Οι οικονομικές λειτουργίες της πόλης και ο ρόλος των αριστοκρατών στο πλαίσιο της αστικής οικονομίας	47
Δ) Η σχέση των επαρχιακών αριστοκρατών με τα ιδιωτικά θρησκευτικά ιδρύματα ως το 12 ^ο αιώνα	51
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο	
Ο ρόλος των αρχόντων στη τοπική κοινωνία	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο	
Ο πολιτικός ρόλος των επαρχιακών αριστοκρατών και οι σχέσεις τους με την κεντρική εξουσία	63
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο	
Οι αξίες και το υλικό περιβάλλον των επαρχιακών αριστοκρατών	67
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο	
Επίλογος – Συμπεράσματα	72
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	

ΠΗΓΕΣ

- W. Ashburner, "The farmer's Law", *Journal of Hellenic Studies* 30 (1910), σσ 85 – 108 και 32 (1912) σ. 68-95.
- Anna Avramea, "Inventaires en vue d' un recueil des inscriptions historiques de Byzance V. Inscriptions de Thessalie », *TM* 10, 1987, σελ. 368-369.
- I. Bekker, *Theophanes Continuators*, CB Bonnae 1839.
- Darrouzes J. *Epistoles byzantins au Xe siècle*, Παρίσι, 1960.
- M. H. Fourmy και M. Leroy, "La vie de s. Philarete" , *Byzantion* 9 (1934) σ. 85-170
- Leon Heuzey, *Excursion dans la Thessalie Turque en 1858* (Collection de l' institut Neo Hellénique de l' université de Paris, Fasc. 5) Paris 1927.
- Ιβηρίτης Ι., «Εκ του αρχείου της εν Αγίω Όρω Ιεράς Μονής των Ιβήρων. Βυζαντιναί Διαθήκαι», *Ορθοδοξία* 5 (1950) σ. 613 – 18 και σ. (1951) σελ. 364 – 71.
- Σ. Λάμπρος, «Ο βίος Νίκωνος του Μετανοείτε», *Νέος Ελληνομνήμων* 3 (1906) σελ. 129 – 228.
- V. Laurent, "Nicolas Kalomalos et l' église des saints Théodore a Athènes", *Ελληνικά* 7, σελ. 72 – 82.
- J. Mavropoulos, *Digenes Akritas*, Oxford, 1956.
- J – P Migne, *Patrologie Cursus Completus, séries Greaca*, Παρίσι 1897 κε.
- F. Miklosich και J. Muller, *Acta et diplomata Graeca Medii Aevi*, 6 τόμοι, Βιέννη 1860 – 90.
- G. Moravcik και R.J. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus, De Administrado Imperia*, Washington 1967.
- J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the fogg museum of art, Dumbarton Oaks*, 1991 – 6 , vol. 1-3.
- Nicolas Oikonomides, "Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Skripou en Beotie", *TM* 12, σελ. 479 – 493.
- G.H. Pertz, *MGH Scrip ref. Germ III, Hannoverae* 1839 σελ. 273 – 339.
- J.M. Spieser, "Inventaires en vue d' un recueil des inscriptions historiques de Byzance I. Les inscriptions de Thessalonique », *TM* 5, 1973, σελ. 163 – 4.
- Γ.Α. Σωτηρίου, «Ο εν Θήβαις βυζαντινός ναός Γρηγορίου του Θεολόγου»,

Αρχαιολογική Εφημερίς 1924, σελ. 1-26.

- B. Wassiliewsky, V. Jernstedt, Cecaumeni Strategicon, Αγία Πετρούπολη 1896 (Ανατύπωση Amsterdam, 1965).
- A. Χυνηγοπουλος, "Ευρετήριο των μεσαιωνικών μνημείων» Αθηνών, Αθήνα 1929.
- J. Zepos και P. Zepos, Jus Graeca – Romanum, 8 τόμοι, Αθήνα 1931 – 62.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- M. Angold, The Byzantine Aristocracy IX to XII centuries, Οξφόρδη, 1984.
- M. Angold, Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081 – 1261, Cambridge – CUP, 1995.
- A. Angold, "The shaping of the medieval Byzantine city", BF 10 (1985) σελ. 17 – 37.
- Irene Antonopoulou, "The Aristocracy in Byzantium : Evidence from the *Tactica* of Leo VI the Wise", Βυζαντιακά τ. 13, σελ. 153 – 159.
- Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ, Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, μετάφραση Τούλας Δρακοπούλου, 4^η έκδοση, Αθήνα 1992.
- Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ, "La concession des droits incorporels. Donations conditionnelles" στο *Congres International des études Byzantines, 12th Congres, Ochride 1961, Actes Vol 2*, σελ. 103-114.
- Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ, «Recherches sur l' administration de l' Empire byzantin aux IXe – Xe siècles, Bulletin de Correspondance hellénique, 1960, σελ. 10 – 100.
- Hans – George Beck, Η βυζαντινή χιλιετία, μετάφραση Δημοσθένης Κούρτοβικ, β' έκδοση, Αθήνα 1992.
- Louis Brehier, "Les populations rurales an IXe siècle d' après l' hagiographie byzantine", στο *Byzantion I* (1924) σ. 177 – 190..
- J. Cl Cheynet, "Fortune et puissance de l' aristocratie (X^e – XIIe siècle) » στο *Hommes et richesses dans l' Empire Byzantine VIIIe – XVe siècle vol. 2*, ed. V. Kravari, J. Lefort et C. Morrisson, Paris 1991, σελ. 201 – 213.
- J.Cl. Chevnet, *L'aristocratie Byzantine (VIIIe – XIIIe s.)*, Journal de Sarawls. ,σελ. 281-322
- J.Cl. Chevnet, *Pouvoir et contestations a Byzance (963 – 1210)*, Paris 1990.
- Vera von Falkenhausen, «A provincial aristocracy : The Byzantine provinces in southern Italy (9th – 11th century) στο *Byzantine Aristocracy*, εκδ. Angold, σελ. 211-

230.

- Catia Galatariotou, “Byzantine ktetorika typika : A comparative study” στο REB 45 (1987), σελ. 77 – 138.
- R. Guiland, “La noblesse de racla Byzance”, Byzantinoslavica v. IX, 1947 – 48, σελ. 305-321.
- Alan Harvey, Οικονομική Ανάπτυξη στο Βυζάντιο, 900 – 1200, μετάφραση Ελένη Στάμπογλη, Αθήνα 1997.
- J.E. Herrin, “Realities of Byzantine Provincial Government : Hellas and Peloponnesos, 1180 – 1205, DOP 29 (1975).,σελ. 253-284
- M. Kaplan, Les homes et la terre a Byzance, Paris 1992.
- Ι. Καραγιαννόπουλος, Το Βυζαντινό Κράτος, Αθήνα 1974.
- Kazhdan AP και Constable G, People and Power in Byzantium Dumarton Oaks, 1982.
- Kazhdan AP και Epstein A.W. Change in Byzantine Culture in the eleventh and twelfth centuries, Berkeley, 1985.
- Kazhadan A.P. , Social’ nyj sostav gospodstvujuscego klassa Vizantii XI – XII vv, (La structure de la classe dominante a Byzance aux XIe et XIIe siècles). Moscow ed’ Nauka 1974.
- Kazhadan A.P., “State feudal and private economy in Byzantium” στο DOP 47, 1993.,σελ 83-100
- Κυριακίδης Στ. , Βυζαντινά Μελέται, Επετ. Φιλ. Σχολ. Παν. Θεσσαλονίκης τ.3 (1939).
- P. Lemerle, Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1997.
- P. Lemerle, « Roga » et rente d’ état aux IXe – Xe siècles, REB . 25 1967 σελ. 77-100.
- Βασιλική Λεονταρίτου, Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο, Αθήνα – Κομοτηνή 1996.
- P. Magdalino, “The Byzantine Aristocratic Oikos” στο Byzantine Aristocracy, ό.π. ,σελ. 92-121
- P. Magdalino, “Honour among Romaioi : The framework of social values in the world of Digenes Akritas and Kekaumenos” στο BMGS 13 (1989), 190 – 201.
- R. Morris, “The powerful and the poor”, Past and Present 37 (1976), σελ. 3 – 27.
- Leonora – Alice Neville, Local provincial elites in 11th century Hellas and Pelopponnese, (Greece, Byzantine Empire), edit ire Ann Arbor, Mi : UMI 1998.
- Nikolaos Oikonomides, les listes de préséance Byzantines des IXe et Xe siècles, Paris

1972.

- Nikolaos Oikonomides, «Οι αυθένται των Κρητικών το 1118», στα Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Αθήνα 1981, σελ. 308-317.
- Nikolaos Oikonomides, "The social structure of the Byzantine country side in the first half of the Xth century", Σύμμεικτα b, 1996, σελ. 108-123.
- Nikolaos Oikonomides, "The donations of castles in the last quarter of the 11th century", στο Polychronion, Festschrift Franz Dolger zur 75. Geburtstag Heidelberg 1996, σελ. 413 –7.
- G. Ostrogorsky, "Argarian conditions in the Byzantine empire", στο Cambridge Economic History I, Cambridge 1941 σελ. 207-235.
- G. Ostrogorsky, "La commune rurale Byzantine. Loi agraire – Traite Fiscal – Cadastre de Thebes », Byzantion 32, 1962.,σελ 139-166
- G. Ostrogorsky, « Observations on the Aristocracy in Byzantium », DOP 25, 1971, σελ. 1-32.
- Evelyne Patlagean, "Les débuts d' une aristocratie byzantine et le témoignage de l' historiographe : System des noms et liens de parente aux IXe – Xe siècles » στο Byzantine Aristocracy, όπ.,σελ. 23-43
- St. Runciman, "The widow Danielis" στο etudes dedies a la memoire d' Andre M. Andreades, Athenes, 1940, σελ. 425 – 31.
- H. Saradi, On the "archontike" and "ekklesiastike dynasteia" and "prostasia" in Byzantium with particular attention to the legal sources. A study of social history of Byzantium, BF 10, 1985. , σελ 314-349
- Irene Sorlin, "Bulletin Byzantino-slave. Publication soviétiques sur le XIe siècle », TM 6 (1976). , σελ 367-398
- N. Svoronos, « Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles : le cadastre de Thebes », Bulletin de Correspondance Hellenique 83 (1959) σ. 1-145.
- J. P. Thomas, Private religions foundations in the Byzantine Empire, DOS 24, Washington DC 1987.
- Vryonis Sp, "The will of a provincial magnate Eustathios Boilas (1059)", DOP 21 (1957) σελ 263-277.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ»

Το ζήτημα της αριστοκρατίας έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους ιστορικούς που ασχολούνται με τη μελέτη του Βυζαντίου, ειδικά μετά το β' μισό του 20^{ου} αιώνα οπότε αυξήθηκε το ενδιαφέρον για τη μελέτη των κοινωνικών τάξεων. Ξεκινώντας από τη γενική έννοια του όρου αριστοκρατία, μας βοηθάει να την προσδιορίσουμε ο Angold στην εισαγωγή του έργου του για τη Βυζαντινή Αριστοκρατία. Ο Angold αναφέρει ότι η λέξη αριστοκρατία σημασιολογικά εννοεί την επικράτηση του άριστου, σημαίνει κάτι περισσότερο από τον όρο «κυρίαρχη τάξη» και συχνά είχε κληρονομική έννοια. Στη συνέχεια σημειώνοντας ότι η πρώτη εννοεί την άσκηση εξουσίας, ενώ η δεύτερη περιλαμβάνει τις αξίες και τα προσόντα που απαιτούνταν για την κατάκτηση της ανώτερης κοινωνικής θέσης¹.

Λόγω της ιδιαιτερότητας της δομής και της οργάνωσης της βυζαντινής κοινωνίας είναι ιδιαίτερα δύσκολο να καθοριστεί η αριστοκρατία ως κοινωνική τάξη στο Βυζάντιο. Φυσικό αποτέλεσμα αυτού είναι οι μελετητές να έχουν παρουσιάσει ποικίλες και συχνά αντικρουόμενες απόψεις πάνω στα ζητήματα που αφορούν την αριστοκρατία σε σχέση με το Βυζάντιο στη διάρκεια της μακραίωνης πορείας του.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τη δομή και την οργάνωση της βυζαντινής κοινωνίας και τη θέση που είχε σ'αυτήν η αριστοκρατία είναι απαραίτητο να παραθέσουμε τις θεμελιώδεις αρχές που διείπαν την λειτουργία της κοινωνίας του Βυζαντίου. Τις αρχές αυτές μας βοηθά να εντοπίσουμε το σημαντικό έργο της Ελένης Γλυκατζή – Αρβελέρ πάνω στην πολιτική ιδεολογία του Βυζαντίου. Στο έργο αυτό η κ. Αρβελέρ εντοπίζει τα θεμέλια της βυζαντινής κοινωνίας να βασίζονται στις έννοιες της «τάξης» και της «οικονομίας», που η συγγραφέας συσχετίζει με τις αρχαιοελληνικές έννοιες του μέτρου και της σοφίας (με τη σημασία της συνετής διευθέτησης των πραγμάτων). Κατά την Αρβελέρ η «τάξη» είχε αποκτήσει την έννοια της ιεραρχίας, περικλείοντας και την έννοια των κοινωνικών ομάδων. Κάθε ομάδα και κάθε άτομο κατείχαν στο βυζαντινό κόσμο μια ακριβή θέση, μια σειρά στη πυραμίδα που κατέληγε στον αυτοκράτορα. Η τάξη, σύμφωνα με τα συμπεράσματα της Αρβελέρ, συγκεκριμενοποιούταν σε μια αυστηρή ιεραρχία, οι βαθμίδες της πυραμίδας απέρρεαν απ' αυτήν διοικούνταν από την κορυφή της πυραμίδας, δηλαδή τον αυτοκράτορα, ανώτατο κύριο του κράτους και της κοινωνίας. Η κάθετη οργάνωση του βυζαντινού κόσμου ίσχυσε σε όλη τη διάρκεια της ζωής της αυτοκρατορίας. Η σημασία κάθε σειράς μέσα στην ιεραρχία μετριόταν σύμφωνα με την απόσταση που την χώριζε από την αυτοκρατορική θέση².

Κάτω από την κορυφή, τον αυτοκράτορα, υπήρχε η άρχουσα τάξη. Έπειτα ερχόταν το πλατύτερο στρώμα, που οι Βυζαντινοί χαρακτήριζαν με τ' όνομα «μέσοι», ενώ τέλος έρχονταν στην κατώτερη θέση οι φτωχοί. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν μπορούμε να ταυτίσουμε την άρχουσα τάξη με την αριστοκρατία. Ο Beck, στο θεμελιώδες έργο του «Βυζαντινή Χιλιετία», διστάζει να χρησιμοποιήσει τον όρο «αριστοκρατία» για τη βυζαντινή άρχουσα τάξη και τον μεταχειρίζεται έχοντα συνείδηση της πολυσημίας του και εφόσον δε διαθέτει κάποιον καταλληλότερο όρο. Ο Beck παρατηρεί ότι η άρχουσα τάξη, το στρώμα δηλαδή εκείνο που βρισκόταν κοντά στον αυτοκράτορα, δεν είναι δυνατό να ταυτιστεί πάντα με την αριστοκρατία καθώς οι αυτοκράτορες συγκέντρωναν γύρω τους δικούς τους ανθρώπους που δεν ήταν σε κάθε περίπτωση ευγενείς ή αριστοκράτες. Για παράδειγμα αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας

¹ M. Angold, *The Byzantine Aristocracy IX to XII centuries*, Oxford 1984, σελ. 1

² Ελένη Γλυκατζή – Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μετάφραση Τούλας Δρακοπούλου, 4^η έκδοση, Αθήνα 1992, σελ. 148 – 168.

Βασίλειος Α΄ Μακεδόνας, που ήταν χωρικός από την περιοχή της σημερινής Θράκης, τοποθέτησε σε υψηλές θέσεις φίλους του, που ήταν άτομα χαμηλής κοινωνικής τάξης. Γενικά παρατηρεί ότι υπήρχαν συχνοί ανασχηματισμοί στους κόλπους του ανώτερου κοινωνικού στρώματος, πράγμα που δεν επέτρεψε το σχηματισμό μιας συμπαγούς αριστοκρατικής τάξης. Για τον Beck ασφαλέστερο γνώρισμα για την ένταξη ενός ατόμου στους κόλπους της αριστοκρατίας ήταν μια ανώτερη διοικητική ή αυλική θέση ή το να ανήκει στην αυτοκρατορική οικογένεια. Με εξαίρεση την αυλική και κρατική αριστοκρατία, ο Beck θεωρεί ότι για όλους τους υπόλοιπους που ανήκουν στην ανώτερη τάξη ταιριάζει καλύτερα ο όρος «ευυπόληπτοι»³.

Ιδιαίτερα σημαντική συμβολή αναφορικά με τα ζητήματα της αριστοκρατίας έχει η μελέτη του Alexander Kazhdan σχετικά με την ανώτερη τάξη κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα.⁴ Στο έργο αυτό ο συγγραφέας αναζητά μέσα από τα κείμενα των Βυζαντινών τη θέση τους για την αριστοκρατία. Οι Βυζαντινοί φαίνεται να είχαν συνείδηση της ύπαρξης μιας ανώτερης τάξης, οι όροι που χρησιμοποιούσαν για να περιγράψουν τα μέλη της είναι «ένδοξοι», «ευγεγονότες», «επισημότεροι του τόπου», που δεν ταυτίζονται ακριβώς με την έννοια της αριστοκρατίας. Για τους συγγραφείς του 11^{ου} και του 12^{ου} αιώνα η εμφάνιση της αριστοκρατίας απαντούσε σε 4 βασικά στοιχεία : τη γέννηση, το λειτούργημα, τον πλούτο και την αξία. Η αξιολόγηση αυτών των στοιχείων διέφερε ανάλογα με την εποχή. Ο Kazhdan μελετώντας τους συγγραφείς τους 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα διακρίνει δύο διαφορετικές προσλήψεις σχετικά με την αριστοκρατία. Στο α΄ μισό του 11^{ου} αιώνα υπήρχε η άποψη των υψηλών αξιωματούχων της πρωτεύουσας, που θεωρούσαν ότι τα πλούτη και η υπηρεσία στο κράτος ήταν οι βασικοί όροι της αριστοκρατίας και ταυτόχρονα υπήρχε η αντίθετη άποψη όσων θεωρούσαν τη γέννηση και την αξία πιο βασικά προσόντα. Στις αρχές του 12^{ου} αιώνα ο Kazhdan παρατηρεί μια «αριστοκρατικοποίηση» της ανώτερης τάξης, καθώς το στοιχείο της γέννησης έγινε απαραίτητο για την ένταξη στην αριστοκρατία. Την εξέλιξη αυτή ο Kazhdan αποδίδει στην άνοδο των Κομνηνών, οι οποίοι επιθυμούσαν να δώσουν νομική μορφή σε μια νέα κοινωνική ομάδα στην κορυφή της πυραμίδας που αποτελούνταν από την οικογένεια του αυτοκράτορα. Σε γενικές γραμμές ο Kazhdan παρατηρεί στο έργο του ότι αν υπήρχε κάποια αριστοκρατία, αυτή πρέπει να αναζητηθεί στο σύνολο των ανθρώπων που συμμετείχαν στην εξουσία, ενώ από τη μια εποχή στην άλλη άλλαζε η σημασία των διαφόρων ομάδων που την αποτελούσαν, ανάλογα με τον πολιτικό ρόλο που αυτές είχαν, πράγμα που καθιστούσε ιδιαίτερα δύσκολη τη διαμόρφωση ενός σταθερού ομοιογενούς αριστοκρατικού συνόλου⁵.

Οι σύγχρονοι ερευνητές της βυζαντινής κοινωνίας κατέταξαν τα είδη της αριστοκρατίας στο Βυζάντιο σύμφωνα με τρεις διαφορετικές κατηγοριοποιήσεις, οι οποίες σχετίζονταν άμεσα μεταξύ τους. Η πρώτη κατηγοριοποίηση των ειδών της βυζαντινής αυτοκρατορίας σχετίζεται με τη γεωγραφική κατανομή της δύναμής τους. Στο πλαίσιο αυτό οι ερευνητές διέκριναν δύο είδη αριστοκρατίας : την Κωνσταντινουπολίτικη αριστοκρατία, που ζούσε στην πρωτεύουσα, βρισκόταν κοντά στον αυτοκράτορα και απολάμβανε τις υψηλότερες διοικητικές θέσεις και αξιώματα και την επαρχιακή αριστοκρατία, που ζούσε στην επαρχία, συμμετείχε στην στρατιωτική οργάνωση και βασιζόταν στην αγροτική οικονομία⁶. Μια διαφορετική κατηγοριοποίηση, σχετική με την προηγούμενη, είναι αυτή που ξεχώριζε τους αριστοκράτες ανάλογα με τις βάσεις της δύναμής τους διακρίνοντάς τους σε πολιτική και στρατιωτική αριστοκρατία. Ως μέλη της πολιτικής αριστοκρατίας θεωρούνταν οι ανώτεροι υπάλληλοι του κράτους που υπηρετούσαν στην Κωνσταντινούπολη, ενώ στη στρατιωτική

³ Hans – Georg Beck, *Η Βυζαντινή χιλιετία*, μετάφραση Δημοσθένη Κούρτοβικ, β΄ έκδοση, Αθήνα, 1992, σελ. 339 – 345.

⁴ A.P. Kazhdan, *Social' nyj sostav gospodstvujuscego Klassa Vizantii XI – XII vv.* (La structure de la classe dominante Byzance aux XIe et XIIe siècles) Moscow, ed. Nauka, 1974.

⁵ Irene Sorlin, «*Bulletin Byzantin* – slave. Publications sovietiques sur le XIe siècle », TM 6 (1976), σελ. 367 – 9.

⁶ J – Cl Cheynet, «*Fortune et puissance de l' aristocratie (X^e - XIIe siècle)*» στο *Hommes et richesses dans l' Empire Byzantin VIIIe – XVe siècle*, t. II, ed. V. Kravari, J. Lefort et C.Morrisson, Paris, 1991, σελ. 213.

αριστοκρατία εντάσσονταν οι κάτοχοι των υψηλών στρατιωτικών θέσεων που διοικούσαν τα θέματα. Οι περισσότεροι ερευνητές υιοθέτησαν αυτή τη διάκριση και απέδωσαν την παρακμή που, εσφαλμένα ίσως, παρατήρησαν στην αυτοκρατορία κατά τον 11^ο αιώνα στη διαμάχη των δύο αυτών κλάδων της αριστοκρατίας για την επικράτηση στην εξουσία. Ο Kazhdan παρατηρεί ότι τον 11^ο αιώνα δεν υπήρχε αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα στη στρατιωτική και την πολιτική ελίτ καθώς οικογένειες της πολιτικής αριστοκρατίας ασκούσαν στρατιωτικά καθήκοντα, ενώ ήταν συχνοί οι γάμοι μεταξύ των δύο ομάδων. Παρατηρεί επίσης ότι η κατάσταση αυτή μεταβλήθηκε με την άνοδο της δυναστείας των Κομνηνών, οπότε ισχυροποιήθηκε η στρατιωτική αριστοκρατία εις βάρος της πολιτικής. Ο ιστορικός αυτός επίσης ξέχωρα από τις δύο αυτές ομάδες, βλέπει δύο ακόμα παράγοντες ν' ανήκουν στην αριστοκρατία: τους ευνούχους και τους ξένους μισθοφόρους που διοικούσαν ορισμένες μονάδες του στρατού⁷. Τέλος, μια άλλη κατηγοριοποίηση που πρότεινε ο Cheynet χωρίζει τα μέλη της αριστοκρατίας ανάλογα με το μέγεθος της δύναμής τους. Στην πρώτη γραμμή βρίσκουμε τον αυτοκράτορα με την οικογένειά του, που συγκέντρωναν το μεγαλύτερο μέρος της εξουσίας. Ακολουθούν αυτοί που κατείχαν τις υψηλότερες θέσεις στη διοίκηση και το στρατό κι έφεραν τα πιο σπουδαία αξιώματα και τέλος βρίσκουμε τα μέλη της επαρχιακής αριστοκρατίας, που ζούσαν και δραστηριοποιούνταν στη βυζαντινή επαρχία⁸.

Ένα σημαντικό ζήτημα που απασχόλησε τους ιστορικούς ήταν η χρονική στιγμή εμφάνισης της αριστοκρατίας. Κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή υπήρχε αριστοκρατία, κληρονομημένη από τη Ρώμη, που αποτελούνταν κυρίως από τις τάξεις των συγκλητικών και των μεγαλογαιοκτημόνων που κατείχαν τα μεγάλα *latifundia*. Η τάξη αυτή εξαφανίστηκε εξαιτίας της κρίσης του 6^{ου} – 7^{ου} αιώνα, μαζί με την τάξη των βουλευτών των πόλεων, που αποτελούσαν ένα είδος τοπικής αριστοκρατίας. Για ορισμένο διάστημα κυριάρχησαν εξισωτικές δυνάμεις που συντέλεσαν στη διαμόρφωση ενός είδους κοινωνικής ομοιομορφίας στις επαρχίες. Ο ερευνητής διακρίνουν ένα νέο είδος αριστοκρατίας κατά τις αρχές του 9^{ου} αιώνα, οπότε αρχίζουν να εμφανίζονται τα επίθετα, τα οικογενειακά ονόματα, που χρησιμοποιούνταν για να εκμεταλλευτούν την προγονική δόξα⁹. Η νέα αυτή αριστοκρατία βασιζόταν στην οικογενειακή καταγωγή, τον πλούτο, τη διοικητική θέση και δυνάμωσε κατά το 10^ο αιώνα. Η δύναμη της αριστοκρατίας έγινε ακόμα μεγαλύτερη κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα, οπότε εμφάνισε αυτονομιστικές τάσεις ενάντια στην έννοια της τάξης, που καθιστούσε απαράδεκτη την αμφισβήτηση του αυτοκράτορα και του κράτους. Ο Cheynet διαφοροποιείται στο σημείο αυτό καθώς θεωρεί ότι η αριστοκρατία αυτή υπήρχε ήδη κατά τον 8^ο αιώνα. Αποδεικνύει ότι οι αυτοκράτορες της δυναστείας των Ισαύρων έδιναν σπουδαίες θέσεις σε μέλη της οικογένειάς τους. Επιπλέον ισχυρίζεται ότι τα μέλη ορισμένων επιφανών οικογενειών είχαν αρχίσει να αναδεικνύονται ήδη κατά τον 7^ο – 8^ο αιώνα, μόνο που είναι δύσκολο να εντοπιστούν τα ίχνη της λόγω της μη χρήσεως οικογενειακών ονομάτων¹⁰.

Τέλος, ένα ακόμα ζήτημα που απασχόλησε τους ερευνητές ήταν κάτω από ποιες επιρροές και επιδράσεις διαμορφώθηκε η νέα αυτή αριστοκρατία μετά τον 9^ο αιώνα. Η μια άποψη είναι ότι η αριστοκρατία αυτή διαμορφώθηκε κάτω από τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικράτησαν στη βυζαντινή αυτοκρατορία μετά τον 9^ο αιώνα, ήταν δηλαδή δημιουργήματα των εσωτερικών διεργασιών της αυτοκρατορίας χωρίς εξωτερικές επιδράσεις¹¹. Μια δεύτερη άποψη είναι αυτή που συνδέει τη νέα αριστοκρατία που εμφανίστηκε στο Βυζάντιο μετά τον 9^ο αιώνα και τη διαμόρφωσή της με τις εξελίξεις στην κοινωνία της δυτικής Ευρώπης και την αριστοκρατία που είχε ήδη δημιουργηθεί εκεί, με την οποία το Βυζάντιο ήρθε σε στενότερη

⁷ A. P. Kazhdan – A.W. Epstein, *Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries*, Berkley, 1985, σελ. 107 – 116.

⁸ J – Cl Cheynet, «*Fortune et puissance de l' aristocratie*», ό.π. , σελ. 213

⁹ George Ostrogorsky, «*Observations on the Aristocracy in Byzantium*», DOP 25, 1971, σελ. 1-7.

¹⁰ J. – Cl. Cheynet, *L' aristocratie Byzantine (VIIIe – XIIIe s.)*, Journal des Savants, σελ. 282 – 298.

¹¹ Angold, *The Byzantine Aristocracy*, ό.π. σελ. 1-8.

επαφή κατά τη διάρκεια των Σταυροφοριών¹². Μια διαφορετική προσέγγιση προτείνει η Leonora – Alice Neville, η οποία μέχρι το 10^ο αιώνα επικρατούσε η «πολιτική» ρωμαϊκή ορθόδοξη κουλτούρα, ενώ κατά τον 11^ο – 12^ο αιώνα επικράτησε η στρατιωτική αριστοκρατική κουλτούρα που είχε τα χνάρια της στη ανατολίτικη επίδραση και στη σταδιακή ενσωμάτωση στη βυζαντινή κοινωνία της Ιβηρικής – γεωργιανής αριστοκρατίας εκείνη την περίοδο¹³.

Κλείνοντας την εισαγωγή, παρακολουθήσαμε τα βασικότερα ζητήματα που απασχόλησαν τους ιστορικούς αναφορικά με τη βυζαντινή αριστοκρατία, καθώς και τις σημαντικότερες θέσεις που διατυπώθηκαν από τους ερευνητές πάνω στα ζητήματα αυτά. Εκείνο που μπορούμε να κατανοήσουμε είναι ότι το θέμα της αριστοκρατίας στο Βυζάντιο είναι ανοικτό και χρειάζονται περισσότερες έρευνες και μελέτες ώστε να μπορέσουμε να σχηματίσουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα πάνω στο ζήτημα αυτό.

Στη συγκεκριμένη εργασία θα ασχοληθούμε ιδιαίτερα μ'έναν από τους κλάδους της αριστοκρατίας του Βυζαντίου, την επαρχιακή αριστοκρατία από τον 9^ο έως τον 12^ο αιώνα, επιχειρώντας να κατανοήσουμε τον πολιτικό – οικονομικό – κοινωνικό της ρόλο σε σχέση με τις γενικότερες εξελίξεις στην αυτοκρατορία κατά την περίοδο αυτή.

¹² Ostrogorsky, «*Observations on the Aristocracy in Byzantium*», ό.π. , σελ. 8 – 32.

¹³ Leonora – Alice Neville, *Local provincial elites in 11th century Hellas and Peloponnese*, (Greece, Byzantine Empire), editire Ann. Arbor, Mi : U. M.I. 1998, σελ. 16 - 17

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

«Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΚΑΙ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΚΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ»

Ξεκινώντας τη μελέτη πάνω στην επαρχιακή αριστοκρατία είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε το νόημα του όρου αυτού αναλύοντας τις δύο λέξεις που τον αποτελούν. Η πρώτη λέξη, «επαρχιακή», μας προσδιορίζει γεωγραφικά παραπέμποντάς μας στο χώρο της βυζαντινής επαρχίας, από τον οποίο αντλούσαν τη δύναμή τους τα μέλη της κοινωνικής αυτής τάξης, είτε συμμετέχοντας στην επαρχιακή διοίκηση είτε κατέχοντας μεγάλες αγροτικές εκτάσεις σε κάποιο σημείο της επαρχίας. Η δεύτερη λέξη του όρου μας προσδιορίζει κοινωνικά τοποθετώντας μας στο χώρο της αριστοκρατίας που έχει να κάνει με τον ανώτερο κοινωνικό στρώμα και σχετίζεται με την ευγενική καταγωγή, τον πλούτο και την υψηλή ιεραρχική θέση. Κατανοούμε λοιπόν ότι όταν μιλάμε για επαρχιακή αριστοκρατία αναφερόμαστε στο ανώτερο στρώμα της επαρχιακής κοινωνίας του Βυζαντίου. Είναι οι λεγόμενοι άρχοντες ή δυνατοί ή «πρόσωπα», όπως θα τους δούμε στην πορεία της εργασίας ν' αναφέρονται στις πηγές.

Οι ρίζες της εμφάνισης της τάξης αυτής μπορούν να εντοπιστούν στις συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί για την βυζαντινή αυτοκρατορία κατά τον 7^ο αιώνα, εποχή σημαντικών αλλαγών και ανακατατάξεων. Οι αρχές του 7^{ου} αιώνα αποτέλεσαν ένα σημείο καμπής για τον βυζαντινό κόσμο. Η αυτοκρατορία υφίστατο μεγάλες αναστατώσεις, εσωτερικές και εξωτερικές, οικονομική κρίση, χάσιμο σημαντικών επαρχιών όπως η Συρία, η Μεσοποταμία, η Παλαιστίνη, οι οποίες έπεσαν στα χέρια των Αράβων. Αποτελέσματα των αναστατώσεων αυτών ήταν η παρακμή της αστικής ζωής, οικονομικές μεταβολές και απλούστευση της κοινωνικής δομής. Αυτό, είχε συντελέσει στην παρακμή και εξαφάνιση της παλαιότερης ανώτερης τάξης των επαρχιών και τη διαμόρφωση ενός είδους κοινωνικής ομοιομορφίας στην επαρχιακή κοινωνία, η οποία αποτελούνταν από μικρούς ή μεσαίους ιδιοκτήτες γης που δεν έχουν μεγάλες οικονομικές και κοινωνικές διαφορές μεταξύ τους. Οι συνθήκες διαφοροποιήθηκαν με τους αυτοκράτορες της δυναστείας του Ηρακλείου που εισήγαγαν μεταρρυθμίσεις οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα την ανασυγκρότηση του κράτους και της κοινωνίας. Η εισαγωγή του θεσμού των θεμάτων στην επαρχιακή οργάνωση έφερε σημαντικές αλλαγές στη διοικητική και κοινωνική διάρθρωση των βυζαντινών επαρχιών. Με τις εξελίξεις αυτές άρχισαν να τίθενται οι βάσεις για τη διαμόρφωση της επαρχιακής αριστοκρατίας, η οποία πήρε σάρκα και οστά στα πρόσωπα των ανθρώπων που κατείχαν τις υψηλές θέσεις στο πλαίσιο της νέας επαρχιακής διοίκησης, οι οποίοι κατόρθωσαν παράλληλα να συγκεντρώσουν στα χέρια τους και αξιόλογη οικονομική δύναμη αποκτώντας μεγάλες αγροτικές εκτάσεις¹. Εμφανίζονται λοιπόν οι άνθρωποι που κατείχαν τις βασικές προϋποθέσεις για την ένταξή τους στην επαρχιακή αριστοκρατία : υψηλή διοικητική θέση και μεγάλη γαιοκτησία.

Οι πρώτες μνείες για την εμφάνιση των μελών της επαρχιακής αριστοκρατίας βρίσκονται στην αβιογραφία, καθώς διαπιστώνουμε ότι ήδη από τον 8^ο αιώνα τα κείμενα μιλάνε για άρχοντες ή γιους αρχόντων. Τα πιο σημαντικά παραδείγματα αναφορικά με τον 8^ο αιώνα είναι του Θεοφάνη του Ομολογητή και του Αγίου Φιλάρτου του Ελεήμονος.

Ξεκινώντας από το παράδειγμα του Θεοφάνη πρέπει ν' αναφέρουμε ότι ήταν γιος του Ισαάκιου και της Θεοδότης, οι οποίοι κατείχαν σημαντική κτηματική περιουσία στην περιοχή

¹ G. Ostrogosky, «Agrarian conditions in the byzantine empire», The Cambridge Economic History I, Cambridge 1941, σελ. 207 – 235.

του Αιγαίου πελάγους. Ο πατέρας του είχε την υψηλή διοικητική θέση του στρατηγού των νησιών του Αιγαίου. Σε νεαρή ηλικία ο Θεοφάνης αρραβωνιάστηκε και παντρεύτηκε μια κοπέλα που προερχόταν επίσης από διακεκριμένη και πλούσια οικογένεια. Ταυτόχρονα οι διασυνδέσεις της οικογένειάς του με τον αυτοκράτορα του επέτρεψαν ν' αναδειχθεί στο αξίωμα του στράτορα, πράγμα που του επέτρεψε να ενταχθεί σε κάποια από τα σώματα της αυτοκρατορικής φρουράς. Στο πρόσωπο λοιπόν του Θεοφάνη βλέπουμε να συνδυάζονται η υψηλή καταγωγή, η αξιόλογη οικονομική δύναμη και η σημαντική διοικητική θέση, στοιχεία που τον κατέτασσαν στους κόλπους της επαρχιακής αριστοκρατίας. Όλα αυτά τα εγκατέλειψε αργότερα για να αφοσιωθεί στο μοναστικό βίο, αφήνοντας την προηγούμενη κοινωνική του θέση².

Όσο για το δεύτερο παράδειγμα, αυτό του Φιλάρτου, αφορά τη περιοχή της Παφλαγονίας στο θέμα των Αρμενιικών, πάλι τον 8^ο αιώνα. Ο βίος του Αγίου³ μας δίνει πληροφορίες για την μεγάλη αγροτική περιουσία που κατείχε, η οποία αποτελούνταν από 48 αγροκτήματα και χιλιάδες ζώα που χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο στις αγροτικές εργασίες. Η μεγάλη αυτή περιουσία καταστράφηκε εξαιτίας των εισβολών των Σαρακηνών. Ο βίος ολοκληρώνεται με το γάμο ης μικρής κόρης του Φιλάρτου Μαρίας με τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΣΤ' το 788⁴. Το στοιχείο αυτό αποτελεί ένδειξη ότι η σύνδεση με την αυτοκρατορική οικογένεια της Κωνσταντινούπολης είναι πολύ σημαντική για το κύρος και τη δύναμη μιας επιφανούς επαρχιακής οικογένειας, πρακτική που θα διευρυνθεί πολύ κατά τους επόμενους αιώνες.

Τα δύο σημαντικά αυτά παραδείγματα από την αγιογραφία αποτελούν ενδείξεις ότι τον 8^ο αιώνα εντοπίζονται τα πρώτα ψήγματα της παρουσίας της τάξης των αρχόντων στη βυζαντινή επαρχία, μια κοινωνική τάξη που θα κάνει ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία της κατά την διάρκεια των επόμενων αιώνων. Από τον 19^ο αιώνα η παγιοποίηση των νέων θεσμών αποτέλεσε τη βάση για τη σταθεροποίηση και την ανάδειξη της νέας αυτής κοινωνικής τάξης, η οποία ξεπήδησε από τις επαρχίες λόγω του αυξημένου ρόλου που αυτές απέκτησαν για την άμυνα και την οικονομία της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Σταδιακά άρχισαν να διαμορφώνονται ορισμένες σημαντικές οικογένειες, αρχικά στην περιοχή της Ανατολίας και έπειτα στην Ευρωπαϊκή πλευρά, από τους κόλπους των οποίων ξεπηδούσαν οι άρχοντες. Οι οικογένειες αυτές μπορούσαν να κρατούν την εξουσία στην περιοχή τους για γενιές ολόκληρες, εξουσία που στηριζόταν στη μεγάλη γαιοκτησία τους, τις θέσεις που κατείχαν στη διοίκηση και το στρατό, την πολυάριθμη πελατεία τους που προερχόταν από τα κατώτερα μέλη της επαρχιακής κοινωνίας. Σημαντικό ρόλο στην ενδυνάμωσή τους είχε η σχέση τους με την Κωνσταντινούπολη και την αυτοκρατορική εξουσία. Ορισμένες οικογένειες είχαν ερείσματα στην Κωνσταντινούπολη και ο αυτοκράτορας εμπιστευόταν στα μέλη τους στρατιωτικές ή διοικητικές θέσεις στην περιοχή τους. Ορισμένοι απ' αυτούς κατείχαν ταυτόχρονα με την υπηρεσία τους και κάποιον αντίστοιχο τίτλο στην αυλική ιεραρχία, πράγμα που τους έδινε ακόμα μεγαλύτερη δύναμη. Ωστόσο ήταν δύσκολο για έναν επαρχιακό άρχοντα ν' αποκτήσει αυλικούς τίτλους και διασυνδέσεις με την Κωνσταντινούπολη, οπότε η δύναμή τους κατά κανόνα ήταν μικρότερη από αυτή των ανθρώπων που βρίσκονταν γύρω από τον αυτοκράτορα, ο οποίος ήταν η πηγή της δύναμης.

Οι πηγές μας δίνουν πολλά παραδείγματα αρχόντων και αρχοντικών οικογενειών που κρατούσαν την εξουσία στην ύπαιθρο. Σημαντική συμβολή στο να κατανοήσουμε καλύτερα

² Luis Brehier, «Les populations rurales au IXe siècle d'après l' hagiographie Byzantine» Byzantion 1 (1924) σελ. 179.

³ Fourmy M.H και Leroy M. «La vie de S. Philarete », Byzantion 9 (1934), σελ. 85 – 170

⁴ Brehier, *Populations rurales*, ό.π. σελ. 180 - 1

την σύνθεση της κοινωνικής αυτής τάξης έχει η μελέτη μιας Νεαράς που εξέδωσε ο αυτοκράτορας Ρωμανός Λεκαπηνός το 934⁵, η οποία αναφέρεται στα πρόσωπα που συνδυάζουν πλούτο, δύναμη και επιρροή, πρόσωπα που χαρακτηρίζονταν με τον όρο «δυνατοί». Ανάμεσα λοιπόν στα πρόσωπα αυτά συγκαταλέγονται και άτομα των οποίων τα αξιώματα και οι θέσεις έχουν να κάνουν με την οργάνωση και τη διοίκηση των επαρχιών, είτε στρατιωτική είτε εκκλησιαστική. Χαρακτηριστικά αναφέρονται όσοι συμμετέχουν στην στρατιωτική διοίκηση, οι πρώην ή εν ενεργεία άρχοντες των θεμάτων, αλλά και οι μητροπολίτες, επίσκοποι και άλλοι εκκλησιαστικοί άρχοντες, όσοι δηλαδή κατείχαν πλούτο και δύναμη σε μια επαρχιακή κοινωνία. Οι άνθρωποι λοιπόν αυτοί που χαρακτηρίζονταν ως δυνατοί, ήταν μέλη της τάξης της επαρχιακής αριστοκρατίας⁶.

Επιπλέον πολλές πληροφορίες για την επαρχιακή κοινωνία κατά το 10^ο αιώνα μπορούμε ν' αντλήσουμε ανατρέχοντας στους βίους δυο αγίων που έζησαν και έδρασαν στην ελληνική επαρχία, του Αγίου Λουκά του Στειριώτου⁷ και του Αγίου Νίκωνος του Μετανοείτε⁸. Μέσα στα κείμενα αυτά χρησιμοποιούνται πολλοί όροι που δηλώνουν ανώτερη κοινωνική θέση και περιλαμβάνονται πολλά παραδείγματα ανθρώπων που απολάμβαναν πλούτο και δύναμη στην επαρχιακή κοινωνία. Γίνεται λόγος στα έργα αυτά για προύχοντες, διαφέροντες, επιφανείς, τα πρώτα φέροντες.

Στους βίους των αγίων αυτών ανάμεσα στα μέλη της επαρχιακής κοινωνίας αναφέρονται πολλοί σημαντικοί αξιωματούχοι όπως οι στρατηγοί Ελλάδος Πόθος και Κρινήτης, ο προήτρω Κορίνθου Βασίλειος Απόκαυκος και κάποιος στρατηγός ονόματι Γρηγόριος⁹. Επιπλέον στο βίο του Αγίου Νίκωνος γίνεται αναφορά στον Ιωάννη Μαλακενά, ο οποίος περιγράφεται ως πρώτος πολίτης όχι μόνο της πόλης της Σπάρτης, αλλά και ολόκληρης της Ελλάδος και Πελοποννήσου. Επίσης στους άρχοντες της περιοχής φαίνεται να περιλαμβάνονται μέλη της οικογένειας των Ρεντάκιων, που ήταν από τις πιο σημαντικές στην Ελλάδα, καθώς και της οικογένειας των Χοιροσφακτών, η οποία έδωσε πολλούς αξιωματούχους από τον 9^ο έως τον 12^ο αιώνα¹⁰. Στα παραδείγματα αυτά βλέπουμε τα εξέχοντα μέλη της επαρχιακής κοινωνίας να συνδυάζουν την υψηλή καταγωγή από οικογένειες αξιωματούχων με την αξιόλογη οικονομική δύναμη και τη διοικητική θέση.

Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά τους προσέδιδαν δύναμη και εξουσία που δεν περιορίζονταν στα όρια της πόλης όπου ζούσαν, αλλά επεκτείνονταν σε ολόκληρη τη διοικητική περιφέρεια (θέμα) στην οποία η πόλη αυτή εντασσόταν.

Θέλοντας στο σημείο αυτό να εντοπίσουμε τη φύση της δύναμης και εξουσίας των αρχόντων της επαρχίας θα λέγαμε ότι οφείλονταν σε τριών ειδών παράγοντες : ο πρώτος παράγοντας είναι η μεγάλη οικονομική επιφάνεια, η οποία μπορεί να οφείλεται στη γαιοκτησία και την κατοχή μεγάλων κοπαδιών, όπως είδαμε στο παράδειγμα του Φιλάρτου ή σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες που σχετίζονται με την αστική οικονομία. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι της χήρας Δανηλίδας η οποία έζησε στην Πελοπόννησο στα μέσα του 9^{ου} αιώνα. Μέσα από το 5^ο βιβλίο του Συνεχιστή του Θεοφάνη¹¹ από το οποίο μαθαίνουμε για τη ζωή της, πληροφορούμαστε για την μεγάλη της περιουσία. Φαίνεται να κληροδότησε στον αυτοκράτορα Βασίλειο Α' μεγάλα κτήματα τα οποία περιείχαν χωριά, κωμοπόλεις, εργαστήρια υφαντικής και ταπητουργίας, καθώς και 3.000 δούλους. Ο οίκος της πιθανότατα ήταν κέντρο υφαντικής και ταπητουργίας με προϊόντα που προορίζονταν για την αγορά της

⁵ Zepos, *Jus Grarco – Romanum*, Αθήνα 1931, σελ. 198 - 217

⁶ George Ostrogorsky, «*Observations on the aristocracy in Byzantium*», DOP 25, 1971, σελ. 5-6

⁷ PG 111, σελ. 441 - 80

⁸ Sp. Lampros, «*Life of St. Nikon Metanoëite*» *Νέος Ελληνομνήμων* 3 (1906), εκδ. Λαμπρίδη, σελ. 162.

⁹ Leonora Alice Neville, *Local provincial elites in 11th century Hellas and Peloponnese* (Greece, Byzantine Empire), editor Ann Arbor, Mi : U.M.I. 1998, σελ. 20 - 35

¹⁰ Michael Angold, «*Archons and Dynasts : Local aristocracies and the cities of the later Byzantine Empire*» στο *Byzantine Aristocracy*, ό.π. , σελ. 236-8.

¹¹ I. Bekker, *Theophanes Continuatus*, t V. Bonnae 1839.

Κωνσταντινούπολης, καθώς η αγορά της Πελοποννήσου ήταν περιορισμένη για τόσο μεγάλη παραγωγή¹².

Ο δεύτερος παράγοντας κοινωνικής καταξίωσης, που μπορούμε να εντοπίσουμε μέσα από τα παραδείγματα που μας προσφέρουν οι πηγές, είναι η καταγωγή από μια σημαντική οικογένεια, η οποία φρόντιζε να εξασφαλίζει τα μέλη της είτε κληροδοτώντας τα με μεγάλη κτηματική περιουσία είτε παρέχοντάς τους κάποια θέση στη διοίκηση. Δεν είναι καθόλου σπάνιες οι περιπτώσεις διαφόρων αρχοντικών οικογενειών που τροφοδοτούσαν τη διοίκηση με μέλη τους επί σειρά γενεών. Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν οι Χοιροσφάκτες, μια οικογένεια που, όπως προαναφέρθηκε, είχε μέλη της σε υψηλές διοικητικές θέσεις και αξιώματα από τον 9^ο έως τον 12^ο αιώνα.

Ο τρίτος παράγοντας δύναμης και επιρροής ήταν η συμμετοχή στην επαρχιακή διοίκηση και η σταδιοδρομία στο στρατιωτικό κλάδο που προσέφερε τις μεγαλύτερες ευκαιρίες για πλουτισμό και γρήγορη κοινωνική εξέλιξη. Οι άρχοντες στις περισσότερες περιπτώσεις κατείχαν σημαντικές διοικητικές θέσεις και όχι σπάνια έφεραν ορισμένους τίτλους και αξιώματα. Από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα μας παρέχει το Κατάστιχο των Θηβών¹³. Πρόκειται για ένα κείμενο που συντάχθηκε για φορολογικούς σκοπούς και μαρτυρά τις συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή της Βοιωτίας κατά το δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα. Το κατάστιχο μας ενδιαφέρει γιατί τα πρόσωπα που αναφέρονται σ' αυτό φαίνεται να κατέχουν σημαντικές διοικητικές θέσεις και αξιώματα και αποτελούσαν μέλη της επαρχιακής αριστοκρατίας. Χαρακτηριστικά αναφέρονται οι εξής όροι : άρχων, πρωτοσπαθάριος, σπαθαροκανδιδάτος, σπαθάριος, κουράτωρ, πρωτοκαγγελάριος, δρουγγάριος και πρόεδρος. Οι όροι αυτοί δείχνουν υψηλή κοινωνική θέση¹⁴. Μια θέση στο πλαίσιο της θεματικής οργάνωσης ήταν σημαντική γιατί εξασφάλιζε κοινωνική επιρροή και οικονομική δύναμη. Αυτό πιστοποιείται ήδη από τον 8^ο αιώνα με το παράδειγμα του πατέρα του Θεοφάνη, ο οποίος κατείχε τη θέση του στρατηγού των νησιών του Αιγαίου, είχε σημαντική κτηματική περιουσία την οποία κληροδότησε στο γιο του. Άλλωστε και η Νεαρά του Ρωμανού Λεκαπηνού, η οποία προαναφέρθηκε, υπογραμμίζει τη σημασία που δινόταν στις διοικητικές θέσεις και τ' αξιώματα.

Ένας άλλος παράγοντας που συντελούσε την ανάδειξη του ατόμου και την ένταξή του στην επαρχιακή αριστοκρατία ήταν η προσωπική του αξία, που ανεξάρτητα από την «ευγένεια» του γένους του μπορούσε να βοηθήσει ένα άτομο ν' ανέλθει στα ανώτερα αξιώματα και να πλουτίσει. Η σημασία που δινόταν στους παράγοντες αυτούς κοινωνικής εξέλιξης ποίκιλε ανάλογα με την εποχή καθώς η αξιολόγηση τους διέφερε από καιρό σε καιρό.

Πέρα από τις πηγές, πολλές είναι οι σύγχρονες μελέτες που έχουν αφιερωθεί για την επαρχιακή αριστοκρατία και οι οποίες μας βοηθάνε σε μεγάλο βαθμό να κατανοήσουμε τη σύνθεση και τη φύση της κοινωνικής αυτής τάξης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της Vera Von Falkenhausen για την βυζαντινή Νότια Ιταλία, η οποία ασχολείται με τους άρχοντες της περιοχής. Η Falkenhausen διαπιστώνει ότι η τάξη των αρχόντων της Βυζαντινής Νότιας Ιταλίας αποτελείτο από τριών ειδών στοιχεία : στην πρώτη γραμμή κοινωνικά βρισκόνταν οι στρατηγοί, καπετάνιοι και άλλοι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι που στέλνονταν από την Κωνσταντινούπολη για 4 ή 5 χρόνια. Στην ίδια τάξη εντάσσονταν τα μέλη των πριγκηπικών οικογενειών των Λομβαρδικών πριγκιπάτων και άλλα μέλη της τοπικής ανώτερης τάξης, τα οποία συνεργάστηκαν με τους βυζαντινούς κυρίαρχους της περιοχής και

¹² St. Runciman, «*The Widow Danillis*» Etudes deolies a la memoire d' Andre M. Andreades, Athenes 1940, σ. 425 - 31

¹³ N. Svoronos, «*Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles : le cadastre de Thèbes*», Bulletin de Correspondance Hellénique 83 (1959), σελ. 1-145.

¹⁴ Kazhdan – Epstein, *Change in Byzantine Culture in the eleventh and twelfth centuries*, Berkeley 1985, σελ. 183-5.

έλαβαν από αυτούς διοικητικές θέσεις και αξιώματα¹⁵.

Στο σημείο αυτό είμαστε σε θέση να σχηματίσουμε μια εικόνα για την σύνθεση και το χαρακτήρα της τάξης αυτής. Τα παραδείγματα που παρατέθηκαν μέσα από τις πηγές αλλά και από τις σύγχρονες μελέτες, μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε ότι η δομή της κοινωνικής αυτής τάξης ήταν σύνθετη και περιέκλειε ανθρώπους που διέθεταν μεγάλη περιουσία, κατά κύριο λόγο αγροτική, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις και αστική. Εκτός από τους γαιοκτήμονες, περιλαμβάνονταν άνθρωποι που είχαν σημαντικές θέσεις στη διοίκηση και κατά κανόνα σταδιοδρομούσαν στο στρατιωτικό κλάδο, που έδινε και τις μεγαλύτερες ευκαιρίες για διάκριση. Σε πολλές περιπτώσεις είχαν από πίσω τους μια σημαντική οικογένεια που τους έδινε την ώθηση για μια σημαντική σταδιοδρομία στο στρατό ή τη διοίκηση, τους προσέφερε μια σημαντική οικονομική βάση και τους παρείχε πελατεία ανάμεσα στα πιο αδύναμα μέλη της επαρχιακής κοινωνίας. Οι άρχοντες αυτοί μπορούσαν να ζουν στα κτήματά τους κι από εκεί ν' ασκούν οικονομικό έλεγχο σε ολόκληρο κομμάτι της επαρχίας. Οι περισσότεροι όμως ζούσαν στις πόλεις κι από αυτές ασκούσαν τα διοικητικά ή στρατιωτικά τους καθήκοντα, ενώ άφηναν τα κτήματά τους να τα διευθύνουν δικοί τους άνθρωποι που είχαν το ρόλο του οικονόμου.

Με βάση τα παραπάνω οι άρχοντες μπορούν να χαρακτηριστούν ως θεματικοί και κτηματικοί. Αυτό δεν σημαίνει ότι υπήρχαν δύο είδη αρχόντων, αλλά ότι η δύναμή τους βασιζόταν από τη μια μεριά στην επαρχιακή διοίκηση και τη συμμετοχή τους στο θεσμό των θεμάτων και από την άλλη μεριά στην κατοχή μεγάλων κτημάτων που τους έδινε τη δυνατότητα ν' ασκούν οικονομικό έλεγχο σε περιοχές μεγάλης έκτασης. Η διαφοροποίηση αυτή απέκτησε γεωγραφικό περιεχόμενο καθώς βλέπουμε τους άρχοντες των ανατολικών επαρχιών να στηρίζουν τη δύναμή τους στη γαιοκτησία, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το Φιλάρετο ήδη από τον 9^ο αιώνα, ενώ στις ευρωπαϊκές επαρχίες το κέντρο βάρους βρισκόταν στις πόλεις και βλέπουμε τους άρχοντες να ζουν και να δραστηριοποιούνται σ' αυτές. Η εξουσία των αρχόντων των ευρωπαϊκών επαρχιών δεν βασιζόταν τόσο στη μεγάλη τους ιδιοκτησία όσο στη συμμετοχή τους στη διοίκηση και το στρατό. Ο στρατιωτικός οργανισμός είναι αυτός που τους έδινε δύναμη¹⁶ και εξουσία. Μελετώντας το Κατάστιχο των Θηβών διαπιστώνουμε ότι η ιδιοκτησία των αρχόντων που αναφερόταν σ' αυτό δεν είναι δυνατό να συγκριθεί με αυτή των μεγάλων οικογενειών των ανατολικών επαρχιών. Μέρος της δύναμής τους βρισκόταν και στην κατοχή αυλικών τίτλων που τους συνέδεαν με τον αυτοκράτορα, ο οποίος αποτελούσε την πηγή κάθε δύναμης και εξουσίας.

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να σημειώσουμε ότι η κοινωνική τάξη της επαρχιακής αριστοκρατία, ένα στρώμα με σύνθετη κι ευμετάβλητη δομή, έκανε την εμφάνισή της ήδη από τα τέλη του 8ου αιώνα, ως αποτέλεσμα της εισαγωγής του θεσμού των θεμάτων στην επαρχιακή διοίκηση και των ανακατατάξεων που αυτός επέφερε στην επαρχιακή κοινωνία, ενώ κατά τους επόμενους αιώνες κυριάρχησε στην κοινωνική και διοικητική διάρθρωση των βυζαντινών επαρχιών, ιδιαίτερα κατά τον 11ο και 12ο αιώνα.

Στην παρούσα εργασία θα γίνει μια προσπάθεια να καθοριστεί ο πολιτικός – οικονομικός ρόλος των αρχόντων αυτών και η θέση τους στο πλαίσιο της επαρχιακής κοινωνίας καλύπτοντας μια περίοδο από τον 9ο αιώνα (εποχή που ξεκινά η δυναμική εμφάνιση της τάξης αυτής στο προσκήνιο) ως και το 12ο αιώνα, τελειώνοντας με τη δυναστεία των Κομνηνών και τις κοινωνικές – διοικητικές ανακατατάξεις της εποχής αυτής.

¹⁵ Vera von Falkenhausen, «A provincial aristocracy : The Byzantine provinces in southern Italy (9th – 11th century)» στο Byzantine Aristocracy, ό.π. σελ. 211-2

¹⁶ Angold, *Archons and Dynasts*, ό.π. σελ. 237 - 240

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Το ζήτημα της υψηλής καταγωγής και η σχέση του με τη διαμόρφωση της αριστοκρατίας

Ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα που προκύπτουν αναφορικά με τη μελέτη της αριστοκρατίας είναι αυτό της αριστοκρατικής καταγωγής. Στο κοινωνικό πλαίσιο του Βυζαντίου οι οικογένειες διακρίνονταν ανάλογα με την προέλευση τους, το μέγεθος των αξιωμάτων που καταλάμβαναν τα μέλη τους και τον κοινωνικό τους ρόλο. Η ένταξη μιας οικογένειας στους κόλπους της αριστοκρατίας καθορίζεται από την αξία των τίτλων που κατείχαν τα μέλη της, τη διάρκεια της δύναμης της και τον αριθμό των μελών της που κατείχαν σημαντικούς τίτλους και αξιώματα. Ο όρος οικογένεια χρησιμοποιείται εδώ με την ευρεία του έννοια, που περιλαμβάνει το ευρύτερο συγγενικό πλέγμα και υποδεικνύει τα πρόσωπα που είχαν κοινό επίθετο.¹⁷ Η μελέτη των βυζαντινών οικογενειών ξεκινά κυρίως από το χρονικό σημείο που έκανε την εμφάνισή της η χρήση οικογενειακών επιθέτων στο χώρο του Βυζαντίου, δηλαδή από το δεύτερο μισό του 8^{ου} αιώνα.

Το ζήτημα της καταγωγής για την ένταξη στους κόλπους της επαρχιακής αριστοκρατίας είχε τεθεί ήδη από την πρωτοβυζαντινή περίοδο με την εμφάνιση της βουλευτικής τάξης στις πόλεις της αυτοκρατορίας. Οι άρχοντες αυτοί επιλέγονταν συνήθως ανάμεσα από τους πιο πλούσιους κατοίκους της πόλης, οι οποίοι αναλάμβαναν τις διάφορες αστικές και κρατικές λειτουργίες. Ένας από τους όρους που καθόρισε ο Μέγας Κωνσταντίνος το 317 για την είσοδο στη βουλή ήταν και η καταγωγή. Οι άλλοι δυο όροι ήταν η μόνιμη διαμονή στην πόλη και η ανάλογη έγγεια περιουσία. Κάθε πολίτης που κατάγονταν από βουλευτική οικογένεια ή έμενε μόνιμα στην πόλη και είχε υπολογίσιμη έγγεια περιουσία, γίνονταν αυτόματα μέλος της βουλής. Έτσι οι γιοι των αρχόντων που συμπλήρωναν τα δεκαοχτώ τους χρόνια υποχρεώνονταν να γίνουν βουλευτές και να αναλάβουν αντίστοιχα αστικά και κρατικά λειτουργήματα. Ωστόσο η προσπάθεια αυτή του κράτους να δημιουργήσει ένα είδος κληρονομικής αριστοκρατίας απέτυχε και επικράτησε η τιμοκρατική αρχή στη διάρθρωση της βυζαντινής κοινωνίας. Ο θεσμός των βουλευτών ολοένα και έφθινε εξαιτίας των οικονομικών και κοινωνικών μεταβολών που υπέστη το βυζαντινό κράτος κατά τον 6-7 αιώνα, ωστόσο εξαφανίστηκε τον 7^ο αιώνα.¹⁸

Η εισαγωγή του θεσμού των θεμάτων στην επαρχιακή οργάνωση και οι νέες οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά τον 8^ο –9^ο αιώνα, οι οποίες κατέληξαν στη συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης στα χέρια λίγων γαιοκτημόνων, οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός νέου τύπου επαρχιακής αριστοκρατίας κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Η αριστοκρατία αυτή στήριξε τη δύναμη της σε πολλούς διαφορετικούς παράγοντες όπως η διοικητική θέση, η οικονομική δύναμη, η προσωπική αξία και η υψηλή καταγωγή. Από τους παράγοντες αυτούς αυτός που μας ενδιαφέρει στο σημείο αυτό για τη μελέτη μας είναι η καταγωγή.

Το ζήτημα της σημασίας της αριστοκρατικής καταγωγής για την ανάρρηση στα διάφορα αξιώματα και την ένταξη στους κόλπους της αριστοκρατίας είναι πολύ σημαντικό για τη μελέτη της αριστοκρατίας και έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους μελετητές του Βυζαντίου, οι οποίοι έχουν διατυπώσει πολλές ερμηνείες πάνω σ' αυτό. Ένας από τους πρώτους μελετητές που ασχολήθηκε με το θέμα αυτό είναι ο

¹⁷ Irène Sorlin, «< Bulletin Byzantinoslavie, Publications soviétiques sur le XIe siècle >> στο *RM*, v.6(1976) σελ.370-2

¹⁸ Καραγιαννόπουλος Ι., Το Βυζαντινό κράτος, ρ.β'

R.Guilland,ο οποίος σ' ένα άρθρο του το 1948 εξάρει τη σημασία της αριστοκρατικής καταγωγής και υποστηρίζει ότι οι Βυζαντινοί εκτιμούσαν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό αυτούς που διέθεταν το προσόν της υψηλής καταγωγής σε σχέση με αυτούς που διέθεταν υψηλούς τίτλους αλλά η καταγωγή τους ήταν σκοτεινή.¹⁹ Ο Ostrogorsky με τη σειρά του υποστηρίζει την εμφάνιση από το δεύτερο μισό του 8^{ου} αιώνα μιας κληρονομικής αριστοκρατίας , η οποία μονοπωλούσε τις υψηλές διοικητικές θέσεις²⁰ ενώ κι ο M.Angold στην εισαγωγή του έργου του για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία δέχεται τον ολοένα αυξανόμενο ρόλο της υψηλής καταγωγής από τον 9^ο αιώνα και έπειτα.²¹Την ιδιαίτερη σημασία της καταγωγής για την ένταξη στους κόλπους της αριστοκρατίας και την ανάρρηση σε υψηλές διοικητικές θέσεις υποστηρίζει και ο Cheynet, ο οποίος εντοπίζει ήδη από την εποχή της συριακής αυτοκρατορικής δυναστείας (717-802)τα πρώτα δείγματα της μεγάλης σημασίας που είχε η υψηλή καταγωγή για την ανάδειξη σε ανώτερα αξιώματα.²² Τέλος και ο Kazhdan στο σημαντικό έργο του για την κυρίαρχη τάξη στο Βυζάντιο κατά τον 11^ο -12^ο αιώνα δίνει ιδιαίτερη σημασία στη συγγένεια με κάποια αριστοκρατικά καταγωγή ως παράγοντα που ευνοούσε την ανάληψη υψηλών αξιωμάτων και την ανάδειξη στις τάξεις της αριστοκρατίας. Το σημείο στο οποίο διαφοροποιείται είναι ότι εντοπίζει την πρακτική αυτή να εφαρμόζεται ιδιαίτερα κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα με την ανάδειξη της οικογένειας των Κομνηνών ,οι οποίοι καθιέρωσαν την οικογενειοκρατία και έδιναν στα μέλη του συγγενικού τους περιβάλλοντος τα υψηλότερα αξιώματα και τίτλους.²³

Για να διαμορφώσουμε μια πλήρης άποψη για το ζήτημα αυτό πρέπει να μελετήσουμε προσεκτικά τις πηγές και τα στοιχεία που μας δίνουν αναφορικά με τις αρχοντικές οικογένειες που κρατούσαν για γενιές την εξουσία στην επαρχιακή οργάνωση και δείχνουν τη διαδοχή στα διάφορα αξιώματα ανάμεσα σε συγγενείς.

Ήδη στο προηγούμενο κεφάλαιο αναφέρθηκε το παράδειγμα του Θεοφάνη ,ο πατέρας του οποίου είχε τη θέση του στρατηγού Αιγαίου και ο ίδιος ο Θεοφάνης έλαβε από τον αυτοκράτορα Λέοντα Δ' το αξίωμα του στράτωρα.²⁴ Στη Χρονογραφία του ο Θεοφάνης αναφέρει ορισμένα παραδείγματα πατέρων και γιων που κατείχαν υψηλά αξιώματα. Χαρακτηριστικά αναφέρονται ο σπαθάριος και πρωτοστράτωρ Κωνσταντίνος ,γιος του Βικάριου , ο οποίος ήταν Δομέστικος των Εξκουβιτών²⁵.Στους βίους των Αγίων του 8^{ου} και του 9^{ου} αιώνα μπορούμε να εντοπίσουμε πολυάριθμα παραδείγματα στενών συγγενών που κατείχαν υψηλά αξιώματα και τίτλους. Οι αναφορές αυτές γίνονται πιο πολυάριθμες μετά τον 9^ο αιώνα ,οπότε φαίνεται να σταθεροποιούνται ορισμένες οικογένειες που τα μέλη τους καταλάμβαναν υψηλές διοικητικές θέσεις και αξιώματα. Αναφορικά με το 10 αιώνα στο Βίο του Αγίου Νίκωνος του Μετανοείτε είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε ανάμεσα στους προεξάρχοντες της σπαρτιατικής κοινωνίας τα μέλη ορισμένων οικογενειών που είχαν πολύ μεγάλη δύναμη και είχαν δώσει πολλά μέλη στη διοίκηση .Αναφέρονται λοιπόν μέλη των οικογενειών των Μαλακενών ,των Ρεντάκιων και των Χοιροσφακτών, που ήταν από τις οικογένειες που τροφοδότησαν την κρατική μηχανή με πολλούς αξιωματούχους επί σειρά γενεών.²⁶ Πολύτιμες πληροφορίες πάνω στο ζήτημα αυτό μας δίνει ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογένητος στο έργο του "Περί της

¹⁹ R.Guilland, la noblesse de face ũ Byzance ,Byzantinoslavica v.IX ,1947-48,σελ.307

²⁰ G.Ostrogorsky, οπ. σελ.1-32

²¹ M.Angold,Byzantine Aristocracy , οπ. σελ.1-10

²² J.Cl.Cheyne, l' aristocratie Byzantine(VIIIe-XIIIes.),journal de....

²³ Sorlin ,οπ.,σελ.370-4

²⁴ Louis Brehier,οπ.σελ.178-179

²⁵ Cheynet,οπ.σελ.

²⁶ M.Angold,Byzantine Aristocracy,οπ.σελ.236-237

Βασιλείου Τάξεως'', στο οποίο αναφέρονται οι προσφωνήσεις που απηύθυναν οι δήμοι κατά το διορισμό κάποιου αξιωματούχου. Κατά το διορισμό των πατρικών ακουγόταν και η εξής προσφώνηση : ''καλως ηλθες ,ο ευγενής εκ προγόνων''. Αυτό δείχνει ότι η υψηλή καταγωγή ήταν ένας παράγοντας που εξαίρονταν στο τυπικό της προαγωγής των αξιωματούχων ,ιδιαίτερα των θεματικών στρατηγών ,που συχνά έφεραν τον τίτλο του πατρικίου.²⁷

Το φαινόμενο αυτό γίνεται ακόμα πιο έντονο κατά τον 11^ο αιώνα. Η πιο βασική πηγή μας είναι το Κατάστιχο των Θηβών ,το οποίο αναφέρει τους ιδιοκτήτες γης στην περιοχή των Θηβών και μας επιτρέπει να εντοπίσουμε οικογένειες που είχαν σπουδαία καταγωγή και τα μέλη τους είχαν σταδιοδρομήσει στη Βυζαντινή κρατική μηχανή .Από τις πιο σπουδαίες οικογένειες είναι αυτή των Πάρδων. Ένας πρωτοσπαθάρης και πατρίκιος Πάρδος αντικατέστησε το Γεώργιο Μανιάκη στην Ιταλία το Σεπτέμβριο 1042.Η οικογένεια των Πάρδων είναι ένας κλάδος της τοπικής αριστοκρατίας του θέματος Ιταλίας, από την οποία αντλούσε αξιωματούχους η διοίκηση. Βρίσκουμε οικογένειες διοικητών της Ιταλίας οι οποίοι εγκατέλειψαν την περιοχή και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μετά τη νορμανδική κατάκτηση και στους οποίους διανεμήθηκε γη. Τέτοια είναι τα ονόματα οικογενειών όπως Πολιτιανός, Ροσλήνος, Πετζεμέντος, Καστελιανός, Κουνούτος Άλλος κλάδος του Ιταλικού ελληνισμού και του θέματος Ελλάδος αποτελείται από την οικογένεια των Πόθων, με σπουδαίους αξιωματούχους όπως ο οικονόμος Πόθος, ο πρωτοπαπάς Ιωάννης και ο πρωτοσπαθάρης και μέγας οικονόμος Πόθος. Ο τελευταίος ίσως να είναι ο πρωτοσπαθάρης Πόθος Αργυρός ,κατεπάνω Ιταλίας στο διάστημα 1032-34 και εγγονός του στρατηγού Ελλάδος Πόθου , β' μισό του 10ου αιώνα, που ήταν ίδιος πιθανόν με τον πατρίκιο και πρωτοσπαθάρη Πόθο ,στρατηγό Ελλάδος και Σικελίας. Αυτή η οικογένεια συνδέθηκε το 10ο αιώνα με τη Βυζαντινή Ιταλία και την οικογένεια των Αργυρών. Συμπεραίνουνε λοιπόν ότι ορισμένοι από τους μεγαλογαιοκτήμονες ήταν μετανάστες από την Ιταλία , υψηλοί αξιωματούχοι και μέλη της τοπικής αριστοκρατίας, που άρχισαν να εγκαταλείπουν την Σικελία μετά το 1042 με την υποχώρηση των Βυζαντινών στρατευμάτων του νησιού. Στο Κατάστιχο αναφέρεται επίσης το όνομα Μουσιληνός, που ίσως μπορούν να ταυτιστούν με τους Μελισσηνούς και Ξηρούς της Πελοποννήσου. Εξίσου

σημαντικά είναι και τα μέλη της οικογένειας Λεοβάχου , στις τάξεις της οποίας υπήρχαν άρχοντες και πρόεδροι. Ένα από τα πιο παλιά μέλη αυτής της οικογένειας έφερε τον τίτλο του αυτοκρατορικού κουράτωρα .

Επίσης παλαιές και σημαντικές οικογένειες είναι αυτές του Βαάνη , του Ρεντάκιου, του Καρμαλίκη , αναφορές στα μέλη των οποίων γίνονται και σε άλλες πηγές , όπως σε σφραγίδες και σε επιγραφές.²⁸

Ένα διαφορετικό αλλά εξίσου πολύτιμο είδος πηγών είναι οι σφραγίδες των αξιωματούχων, οι οποίες συνήθως αναφέρουν το όνομα τους, σε αρκετές περιπτώσεις και το επίθετο και έπειτα τους τίτλους και τα αξιώματά τους . Επειδή το υλικό των σφραγίδων είναι τεράστιο και δύσκολο να μελετηθεί στο σύνολο του , προτιμήθηκε η μελέτη του καταλόγου των σφραγίδων του Dumbarton Oaks και του μουσείου τέχνης Fogg, τον οποίο εξέδωσαν σε ένα τρίτομο έργο ο John Nesbitt και ο Νικόλαος Οικονομίδης.²⁹ Το υλικό αυτό προέρχεται από όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας ,ξεκινώντας από την Ιταλία και καταλήγοντας στην Ανατολή. Μελετώντας το υλικό αυτό μπορούμε να εντοπίσουμε τα ονόματα τουλάχιστον 40

²⁷ Ostrogorsky, οπ.σελ.5

²⁸ N.G.Svoronos, οπ.σελ.

²⁹ J.Nesbitt.N.Oikonomides, (δύο σειρές)

οικογενειών ,των οποίων δυο με τρία μέλη έλαβαν κάποια διοικητική θέση από τον 9^ο ως τον 11^ο

αίωνα , πράγμα το οποίο μας δίνει το δικαίωμα να τις κατατάξουμε στους κόλπους της αριστοκρατίας. Ανάμεσα στις οικογένειες που εντοπίζουμε στις σφραγίδες αυτές ήταν και ορισμένες από τις πιο σημαντικές οικογένειες της αυτοκρατορίας, όπως αυτές των Καματερών, των Ξηρών, των Χοιροσφακτών ,των Τριακονταφύλλων και άλλες.

Τέλος πρέπει να αναφερθεί ένα χωρίο των πηγών, που έχει προκαλέσει αρκετή συζήτηση μεταξύ των μελετητών ,το οποίο βρίσκεται στα Τακτικά του Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού. Είναι το σημείο στο οποίο ο Λέων αναφέρει τα προσόντα ενός στρατηγού. Στο χωρίο αυτό αναφέρεται ότι ο στρατηγός πρέπει να είναι ευγενής και πλούσιος, πράγμα που επιδέχεται πολλές ερμηνείες. Ο R.Guilland που σχολίασε το χωρίο αυτό σε ένα άρθρο του το 1948, το εξέλαβε ότι ο Λέων εννοούσε πως η γέννηση ήταν ένα σημαντικό στοιχείο για να γίνει κάποιος στρατηγός.³⁰ Ο Ostrogorsky το 1971 χρησιμοποιεί το ίδιο χωρίο για να υποστηρίξει για να υποστηρίξει την άποψη του ότι από το δεύτερο μισό του 8^{ου} αιώνα είχε κάνει την εμφάνιση της η κληρονομική αριστοκρατία. Αναφέρει βέβαια ότι ο Λέων σε άλλο σημείο των Τακτικών του σημειώνει ότι η ευγένεια δεν πρέπει να αξιολογείται με βάση τους προγόνους κάποιου , αλλά με βάση την προσωπική του αξία. Τη διαφορά αυτή ανάμεσα στα δυο σημεία των Τακτικών ο Ostrogorsky ερμηνεύει ως ένα δισταγμό του συγγραφέα ανάμεσα στην παλαιά πρόσληψη για την αριστοκρατία, η οποία δεν υπολόγιζε πολύ την καταγωγή και στο νέο σεβασμό για την αναπτυσσόμενη αριστοκρατική τάξη που υπήρχε την εποχή του Λέοντα ΣΤ΄. Τις απόψεις του αυτές προσπαθεί να τεκμηριώσει πιο κάτω στο άρθρο του , κάνοντας αναφορά στο Στρατηγικό του Ψευδομαυρικού, έργο προγενέστερο των Τακτικών ,το οποίο ο Λέων είχε χρησιμοποιήσει ως βάση για το δικό του έργο, και στο οποίο η σημασία για την ανάδειξη στην αριστοκρατία εντοπίζεται στην προσωπική αξία.³¹ Τα επιχειρήματα του Ostrogorsky επιχειρεί να καταρρίψει η κ. Αντωνοπούλου σε ένα άρθρο της για τα Τακτικά του Λέοντα ΣΤ΄ και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η προσωπική αξία ήταν αυτή που μετρούσε για την ένταξη στους κόλπους της αριστοκρατίας και όχι η ευγενική καταγωγή.³² Την άποψη ότι τα Τακτικά του Λέοντα ΣΤ΄ προέβαλαν περισσότερο τη σημασία την προσωπικής αξίας σε σχέση με την υψηλή καταγωγή υιοθετεί και ο M.Angold στον πρόλογο του συλλογικού έργου για τη Βυζαντινή αριστοκρατία.³³ Τέλος ο Cheynet σημειώνει ότι το χωρίο αυτό έρχεται να δηλώσει ότι η καταγωγή από μια σημαντική οικογένεια είναι ασφαλώς ένα μεγάλο προτέρημα, που ωστόσο δεν μπορούσε να υπερκεράσει τα προσωπικά προτερήματα και τις ικανότητες που μπορούσε να διαθέτει κάποιος για ένα υψηλό αξίωμα ,θέση η οποία φαίνεται και η πιο σωστή.³⁴

Για την καλύτερη κατανόηση της λειτουργίας της οικογένειας σε σχέση με την αριστοκρατία πρέπει λίγο να σταθούμε στα οικογενειακά επίθετα και πώς αυτά διαμορφώνονταν. Η Evelyn Patlagean έχει κάνει μια σημαντική μελέτη πάνω στα ονόματα και τους συγγενικούς δεσμούς κατά τον 9 και 10 αιώνα. Μελετώντας την ιστοριογραφία των αιώνων αυτών εντοπίζει επτά κατηγορίες αριστοκρατικών

³⁰ R.Guilland,οπ,σελ.314

³¹ Ostrogorsky,οπ,σελ.4-5

³² Irene A.Antonopoulou, "The Aristocracy "in Byzantium:Evidence from the Tactica of Leo VI the Wise

³³ Βυζαντινά γ.13, σελ.153-159

³⁴ Angold,οπ,σελ 1-2

³⁴ Cheynet,οπ,σελ.

επιθέτων , οι οποίες είναι οι εξής α)τα επίθετα που προέρχονται από το όνομα του πατέρα της οικογένειας(πχ. ο Θεοφύλακτος, γιος του Ραγκαβή ,έχει γιο το Μιχαήλ Ραγκαβή),β)αυτά που δηλώνουν κάποια ιδιαιτερότητα ,κυρίως σωματική, πχ.Σαρακονταπήχης,Ονομάγουλος,Κεφάλας, γ)τα επίθετα που είναι βγαλμένα από την καθημερινή αγροτική ζωή ,πχ.Τριφύλλιος,Κουλούκης

Δ)τα επίθετα που αναφέρονται στον υλικό βίο, όπως Αργυρός,

Ελεφαντινός, ε)τα επίθετα που δηλώνουν κάποιο επάγγελμα, όπως Χοιροσφάκτης,στ)τα επίθετα που δηλώνουν κάποιο τίτλο, όπως Δούκας .

Η τελευταία κατηγορία επιθέτων είναι αυτά που δηλώνουν προέλευση είτε εθνική, είτε δείχνουν την πόλη ή το θέμα από όπου κατάγεται μια οικογένεια ή ακόμα αναφέρονται σε κάποια συνοικία της Κωνσταντινούπολης(πχ.Κρηνίτης).³⁵

Γνωρίζοντας τα οικογενειακά επίθετα είμαστε σε θέση να μελετήσουμε καλύτερα τις οικογενειακές σχέσεις και τους δεσμούς που διαμορφώνονταν. Στις ιστοριογραφικές πηγές εμφανίζονται διάφοροι όροι που δηλώνουν το γένος, όπως ``η συγγένεια`` , ``οι συγγενείς`` και όλοι οι τίτλοι συγγένειας (πχ .θείος, ανιψιός, γαμπρός ,πεθερός), που δηλώνουν συμμετοχή σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλέγμα. Ο οίκος ενός αριστοκράτη περιλάμβανε τα μέλη της οικογένειας του (εδώ με τη στενή έννοια του όρου), μαζί με τους ``οικείους`` του, που δηλώνονται με τον όρο ``άνθρωποι``, δηλαδή τα ελεύθερα ή εξαρτημένα πρόσωπα εκτός οικογένειας , τα οποία εργάζονται γι' αυτόν.³⁶ Μπορούμε να δούμε για παράδειγμα τα πρόσωπα που αποτελούσαν τον οίκο του Ευστάθιου Βοίλα, ο οποίος ήταν ένας επαρχιακός αριστοκράτης από την Καππαδοκία, στις αρχές του 11^{ου} αιώνα. Τα πρόσωπα που εντάσσονται στον οίκο αυτό, όπως φαίνεται μέσα από τη διαθήκη του, που συντάχτηκε το 1059, ήταν εκτός από τον ίδιο, οι δυο κόρες του με τους συζύγους τους, οι οποίες μοιράστηκαν την πατρική περιουσία και θα συνέχιζαν να κατοικούν στο πατρικό σπίτι. Πρόσωπα του οίκου αυτού ήταν και οι πρώην σκλάβοι του με τις οικογένειες τους, τους οποίους περιέβαλε με μεγάλο ενδιαφέρον και φρόντισε για την αποκατάστασή τους. Όλοι απελευθερώθηκαν και τους δόθηκε κάποια μικρή χορηγία.

Ωστόσο παρέμειναν μέλη του οίκου του και μετά το θάνατο του, αφού εξακολουθούσαν να βρίσκονται στην υπηρεσία των κληρονόμων του Βοίλα.³⁷

Διαπιστώνουμε ότι στο Βυζάντιο η πατρική κληρονομιά διανέμεται εξίσου σε όλα τα παιδιά. Επίσης βλέπουμε ότι τον οίκο αποτελούν τα στενά μέλη της οικογένειας μαζί με τα εξαρτημένα πρόσωπα που δούλευαν γι' αυτούς. Ωστόσο η ανάμειξη του γένους είναι ενεργή ,καθώς σε περίπτωση που δεν υπήρχε άμεσος κληρονόμος, η περιουσία μπορούσε να διανεμηθεί στους συγγενείς. Σύμφωνα με το Βυζαντινό δίκαιο δικαίωμα στην κληρονομιά είχαν συγγενείς μέχρι ογδόου βαθμού.

Η οικογένεια λοιπόν εκτός από κοινωνικός είναι και οικονομικός οργανισμός. Η συμμετοχή σ' ένα γένος και η ένταξη σ' ένα συγγενικό πλαίσιο είχε και οικονομικό χαρακτήρα, καθώς σχετιζόταν με τη διανομή της οικογενειακής περιουσίας, στην οποία εμπλέκονταν και οι συγγενείς.

Μελετώντας λοιπόν τη λειτουργία της οικογένειας ως κοινωνικού και οικονομικού οργανισμού, μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα όσον αφορά τη σχέση της με τη διαμόρφωση της αριστοκρατίας. Είναι εύλογο και

³⁵ Evelyne Patlagean , »Les debuts d'une aristocratie byzantine et le temoignage de l'historiographie:systeme des noms et liens de parente aux ix –x siecles «,στο Byzantine Aristocracy, σπ,σελ.28-31

³⁶ Patlagean,σπ.σελ.32

³⁷ Vryonis Sp.,The Will of a provincial magnate Eustathios Bollas(1059)DOP II(1957)

κατανοητό ότι η σύνδεση ενός ατόμου με συγγενικούς δεσμούς και μάλιστα στενούς, με κάποιον που έχει υψηλή διοικητική θέση, του ανοίγει ευκολότερα το δρόμο για μια θέση στην κρατική μηχανή και τη διοίκηση. Μια σημαντική οικογένεια είναι σε θέση να προσφέρει προστασία στα μέλη της, αναγνωρισιμότητα, διασυνδέσεις κι ευκολία στην ανάρρηση στα διάφορα αξιώματα. Πέρα απ' αυτά η οικογένεια κληροδοτεί στα μέλη της και την ανάλογη οικονομική δύναμη μέσω της διανομής της οικογενειακής περιουσίας, η οποία μαζί με την κατοχή υψηλής διοικητικής θέσης εξασφαλίζει τη δύναμη και την εξουσία τους κι ευνοεί την ένταξη τους στους κόλπους της αριστοκρατίας. Η μελέτη των πηγών απέδειξε ότι σε πολλές περιπτώσεις οι άρχοντες στις επαρχίες προέρχονταν από μεγάλες οικογένειες, οι οποίες κρατούσαν για γενιές την εξουσία στα χέρια τους, απολαμβάνοντας υψηλές διοικητικές θέσεις και οικονομική δύναμη.

Ο Karhdan στο περίφημο έργο του για την κυρίαρχη τάξη στο Βυζάντιο κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα έχει εντοπίσει συνολικά 340 επίθετα οικογενειών που είχαν αναδείξει δυο τουλάχιστον σημαντικά πρόσωπα από την περίοδο της ανόδου στην εξουσία του Βασιλείου Β' ως και τη λατινική κατάκτηση του 1204, συγκροτώντας έτσι μια ομάδα 2300 προσώπων. Ο ίδιος μελετητής καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στο Βυζάντιο υπήρχαν περίπου 340 εξέχουσες οικογένειες, ανάμεσα τους και 80 που δεν αναφέρονται οι τίτλοι που κατείχαν τα μέλη τους. Αναφέρει επίσης ότι στις 326 οικογένειες, οι 30 κατείχαν τους πιο υψηλούς τίτλους τους οποίους διατήρησαν καθ' όλη την περίοδο από το 976 ως το 1204 και 265 οικογένειες κατείχαν τίτλους πιο χαμηλής αξίας. Όσο για την ανανέωση στους κόλπους της αριστοκρατίας, ο Kazhdan σημειώνει ότι στις 121 γνωστές οικογένειες από την εποχή του Βασιλείου Β', οι 52 διατηρήθηκαν ως το 12^ο αιώνα, ενώ 18 νέες οικογένειες έκαναν την εμφάνισή τους μετά τη βασιλεία του Αλεξίου Α'. Επομένως κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα εμφανίστηκαν νέες οικογένειες, που πήραν τη θέση των παλαιών οικογενειών στα υψηλά αξιώματα, φέρνοντας έτσι μια ανανέωση στο σχετικά σταθερό γκρούπ των αριστοκρατικών οικογενειών.³⁸

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η υψηλή καταγωγή ήταν ασφαλώς ένας σημαντικός παράγοντας για την ένταξη ενός ατόμου στους κόλπους της αριστοκρατίας, φαινόμενο που παρατηρείται ήδη από το δεύτερο μισό του 8^ο αιώνα, οπότε οι αυτοκράτορες έδιναν στα μέλη της οικογένειας τους υψηλές διοικητικές θέσεις. Το φαινόμενο αυτό γίνεται πιο έντονο κατά την περίοδο από τον 9^ο ως τον 11^ο αιώνα, οπότε βλέπουμε ορισμένες οικογένειες να μονοπωλούν τους τίτλους και τις διοικητικές θέσεις στην περιφέρεια. Ωστόσο η οικογενειοκρατία ως φαινόμενο έφτασε στο απόγειο της ειδικά στους κόλπους της υψηλής αριστοκρατίας κατά το 12^ο αιώνα με την άνοδο της δυναστείας των Κομνηνών, οπότε ισχυροποιήθηκε η στρατιωτική αριστοκρατία και διαμορφώθηκε στην κορυφή της αριστοκρατίας μια κλειστή ομάδα οικογενειών με επικεφαλείς τους Κομνηνούς, που μονοπωλούσαν τα αξιώματα και τις υψηλές διοικητικές θέσεις.

³⁸ Sorlin, οπ., σελ.373-374

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Το περιφερειακό διοικητικό σύστημα της αυτοκρατορίας από τον 9^ο ως το 12^ο αιώνα

Η Βυζαντινή κοινωνία χωριζόταν σε δύο κατηγορίες ανθρώπων, τους δυνατούς και τους αδύνατους, μια διαφοροποίηση που φαίνεται έντονα στη νομοθεσία των μακεδόνων αυτοκρατόρων κατά το 10^ο αιώνα. Ως δυνατοί νοούνταν εκείνοι που μπορούσαν να ασκήσουν κάποιου είδους πίεση πάνω σε άλλους ανθρώπους. Πιο συγκεκριμένα οι δυνατοί ορίζονταν ως αυτοί που κατείχαν κάποιο αξίωμα ή διοικητική θέση στην αυτοκρατορική κυβέρνηση ή στην εκκλησιαστική ιεραρχία.³⁹ Εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι η πίεση που μπορούσαν να ασκήσουν πάνω στους άλλους απέρρεε από τη θέση που κατείχαν στις τάξεις της ιεραρχίας.

Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να εξετάσουμε το πολύπλοκο διοικητικό σύστημα του βυζαντινού κράτους, ένα σύστημα που βασιζόταν σε λίστες αξιωματούχων οι οποίοι κατείχαν τιμητικούς τίτλους που αντανάκλυσαν την κατοχή κάποιας ορισμένης διοικητικής θέσης, στρατιωτικής και πολιτικής φύσης. Το σύστημα αυτό είχε κυρίως στρατιωτικό προσανατολισμό, ωστόσο και οι άλλοι δύο τομείς, ο πολιτικός κι ο εκκλησιαστικός, είχαν ιδιαίτερη σημασία. Θα επιχειρηθεί λοιπόν στο σημείο αυτό να εξεταστεί η περιφερειακή οργάνωση του Βυζαντινού κράτους, ώστε να μπορέσουμε να καθορίσουμε καλύτερα τον ιδιαίτερο κοινωνικό-οικονομικό και πολιτικό ρόλο της επαρχιακής αριστοκρατίας.

α) Το σύστημα απονομής τίτλων και η σχέση του με την αριστοκρατία

Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί ότι στις βυζαντινές πηγές συναντάμε δύο διαφορετικούς όρους, οι οποίοι δήλωναν δύο ξεχωριστά πράγματα: από τη μία πλευρά υπήρχε η έννοια της αξίας, που συνδεόταν με την κατοχή ενός τιμητικού τίτλου ή αξιώματος· από την άλλη πλευρά υπήρχε ο όρος οφίκιον, που δήλωνε την υπηρεσία, το δημόσιο λειτουργήμα. Ωστόσο κατά την περίοδο από τον 9^ο ως τον 11^ο αιώνα ο όρος «αξία» περιελάμβανε και τις δύο παραπάνω έννοιες, δηλώνοντας χωρίς διάκριση τιμητικά αξιώματα κι υπηρεσίες. Σύμφωνα με το Φιλόθεο υπήρχαν δύο ειδών αξιώματα, τα οποία εκπορεύονταν από τον αυτοκράτορα: α) οι «αξίαι διά βραβείων», που δήλωναν την κατοχή κάποιου τιμητικού τίτλου και β) οι «αξίαι διά λόγου», που δήλωναν την άσκηση ενός λειτουργήματος, μίας υπηρεσίας. Οι κάτοχοι των «αξιών διά λόγου» ήταν οι κάτοχοι των υψηλών διοικητικών θέσεων, πολιτικών και στρατιωτικών. Το ίδιο πρόσωπο είχε τη δυνατότητα να κατέχει ταυτόχρονα δύο θέσεις ασυμβίβαστες μεταξύ τους (π.χ. να ασκεί μία υπηρεσία στην πρωτεύουσα και μια διοικητική θέση στην επαρχία). Στις πηγές εμφανίζεται και ο όρος «στρατεία», ο οποίος διέφερε από την «αξία». Η στρατεία δήλωνε μια δημόσια υπηρεσία, μια θέση στη στρατιωτική, πολιτική ή εκκλησιαστική διοίκηση, την οποία καταλάμβανε κάποιος σταδιακά, ανάλογα με το βαθμό του και ήταν συνήθως ισόβια. Αντίθετα η αξία δήλωνε μια υψηλή διοικητική θέση στην οποία κάποιος διοριζόταν απευθείας από τον ίδιο τον αυτοκράτορα και διαρκούσε περιορισμένο χρονικό διάστημα. Αντιλαμβανόμαστε ότι η στρατεία ήταν κατώτερη από την αξία. Το ίδιο πρόσωπο φαίνεται ότι μπορούσε να φέρει ταυτόχρονα ένα ή περισσότερα αξιώματα και να αναλαμβάνει μία ή περισσότερες διοικητικές θέσεις. Η κατάταξη ενός προσώπου

στην ιεραρχία εξαρτιόταν από το αξίωμα και τη διοικητική του θέση, το καθένα από τα οποία του έδινε το δικαίωμα σε κάποια θέση στην ιεραρχία. Κάθε πρόσωπο καταλάμβανε τη θέση που του έδινε ο πιο υψηλός τιμητικός τίτλος που έφερε, ενώ η πραγματική διοικητική του θέση έπαιζε ρόλο για την κατάταξη του ανάμεσα στους αξιωματούχους της ίδιας σειράς.⁴⁰

Οι «αξίαι διά βραβείων» αποτελούνταν από 18 περίπου αξιώματα, που χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία περιελάμβανε τα οκτώ ανώτερα αξιώματα (καίσαρ, νοβελίσσιμος, κουροπαλάτης, ζωστή πατρικιά, μάγιστρος, βέστης, ανθύπατος και πατρίκιος). Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονταν τ' αξιώματα που σχετίζονταν με τη σύγκλητο (όπως δισύπατος, ύπατος, βεστίτωρ, σιλεντάριος, από επάρχων). Τέλος υπήρχαν τα αυτοκρατορικά αξιώματα, όπως ο πρωτοσπαθάριος, ο σπαθαροκανδιδάτος, ο σπαθάριος, ο στράτωρ, ο κανδιδάτωρ κι ο μανδάτωρ. Στο εσωτερικό της κατηγορίας αυτής διακρίνονταν τέσσερις διαφορετικές ομάδες, ανάλογα με το είδος του αξιώματος. Οι τέσσερις ομάδες ήταν οι εξής: α) οι επί του χρυσοτρικλίνου, που αποτελούσαν τιμητική φρουρά του αυτοκράτορα, β) οι οικιακοί ή του λαυσιακού οι οποίοι έπαιρναν το όνομά τους από ένα συγκεκριμένο δωμάτιο του παλατιού, γ) οι αξιωματούχοι του ιπποδρόμου και δ) οι δια πόλεως (που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη) κι οι εξωτικοί (που ζούσαν στις επαρχίες).⁴¹

Οι αναφορές στα τιμητικά αξιώματα ήταν αναγκαίες, γιατί από τις πηγές παρατηρούμε ότι αυτοί που είχαν υψηλές θέσεις στην επαρχιακή διοίκηση, κατείχαν κάποιους από τους τίτλους αυτούς. Για παράδειγμα ο στρατηγός των θεμάτων έφερε σε γενικές γραμμές τον τίτλο του πατρικίου, που συνδεόταν ενίοτε με αυτόν του ανθυπάτου. Πιο σπάνια έφερε τον κατώτερο τίτλο του πρωτοσπαθάριου. Συνδέονταν λοιπόν άμεσα οι τιμητικοί τίτλοι με την άσκηση διοικητικών θέσεων.

Περισσότερες λεπτομέρειες πάνω στο ζήτημα αυτό μας παρέχει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο έργο του «Πρός τόν ίδιον υιόν Ρωμανόν».⁴² Τα γεγονότα που περιγράφει ανάγονται στην εποχή της βασιλείας του Ρωμανού Λεκαπηνού, όταν στρατηγός στην Πελοπόννησο ήταν ο Ιωάννης Πρωτεύων. Ορισμένοι μελετητές τοποθετούν τα γεγονότα αυτά γύρω στο 921, ενώ άλλοι, οι περισσότεροι, τα τοποθετούν ανάμεσα στο 934 και 935. Ο πορφυρογέννητος σε κάποιο σημείο του έργου του μας πληροφορεί ότι ο Ρωμανός ετοίμαζε μια εκστρατεία στο θέμα Λογγοβαρδίας στην Ιταλία και ζήτησε από τους Πελοποννήσιους να συμμετέχουν σ' αυτήν. Ωστόσο οι Πελοποννήσιοι αρνήθηκαν και πρότειναν να συνεισφέρουν στην εκστρατεία προσφέροντας άλογα και χρήματα. Στη συνέχεια αναφέρονται οι στρατιωτικοί και εκκλησιαστικοί άρχοντες, οι οποίοι προσέφεραν άλογα και χρήματα για την εκστρατεία αυτή. Από εκκλησιαστικής πλευράς γίνεται αναφορά στους δύο μητροπολίτες, Κορίνθου και Πατρών, σε επισκόπους και μοναστήρια, ενώ από στρατιωτικής πλευράς γίνεται λόγος για πρωτοσπαθάριους, σπαθαροκανδιδάτους, σπαθάριους και στράτωρες. Στους λαϊκούς αριστοκράτες της Πελοποννήσου λοιπόν το κείμενο κατατάσσει κατόχους αυτοκρατορικών τίτλων στρατιωτικής προέλευσης, οι οποίοι ανήκαν στην προσωπική υπηρεσία του αυτοκράτορα. Στη λίστα αυτή δεν αναφέρονται κάτοχοι ανώτερων ή συγκλητικών τίτλων, γιατί πιθανότατα δεν υπήρχαν τέτοιοι στην Πελοπόννησο. Ένα άλλο χωρίο του ίδιου κειμένου μας δίνει να καταλάβουμε ότι οι πρωτοσπαθάριοι είχαν πολύ υψηλή κοινωνική θέση στην Πελοπόννησο και συνεργάζονταν κατευθείαν με το στρατηγό του θέματος, που ήταν

⁴⁰ Nicolas Oikonomides, *les listes de preasance byzantines des IXe et Xe siecles*, Paris, 1972, σελ. 281-290.

⁴¹ Oikonomides, *ό.π.*, σελ. 291-299.

⁴² Constantine Porphyrogenitus, *De administrando Imperio*, ed. Gr. Moravcik - R.J. H. Jenkins, CFHB I, Dumbarton Oaks 1967 ch. 51.1. 199-204 και ch. 52.

επίσης πρωτοσπαθάριος. Αναφέρεται λοιπόν ο πρωτοσπαθάριος Βάρδας Πλατυπόδης, ο οποίος, όταν ορίστηκε στρατηγός Πελοποννήσου, μαζί με άλλους τιτλούχους προκάλεσαν φασαρίες που αποδυνάμωναν την άμυνα του θέματος και κατάφεραν να απομακρύνουν τον πρωτοσπαθάριο Λέοντα Αγέλαστο. Επρόκειτο για πολιτικές διαμάχες ανάμεσα σε υψηλούς αξιωματούχους.⁴³ Σημαντικούς τίτλους, και διοικητικές θέσεις μπορούμε να εντοπίσουμε και στο Κατάστιχο των Θηβών, όπου αναφέρονται άρχοντες, πρωτοσπαθάριοι, σπαθαροκανδιδάτοι, σπαθάριοι, κουράτορες, πρωτοκαγγελάριοι, δρουγγάριοι και πρόεδροι.⁴⁴ Είναι άμεση λοιπόν η σύνδεση μεταξύ αξιωμάτων και διοικητικών θέσεων.

Μεταβολές στο καθεστώς απονομής τίτλων και στο χαρακτήρα της ιεραρχίας έχουμε στις αρχές του 12^{ου} αιώνα, με την άνοδο της δυναστείας των Κομνηνών. Οι παλαιοί τίτλοι (μάγιστρος, πατρίκιος, πρωτοσπαθάριος) αντικαταστάθηκαν από νέους (σεβαστοκράτωρ, πρωτοσεβαστός, σεβαστός). Ταυτόχρονα μεταβλήθηκαν και τα κριτήρια απονομής των τίτλων. Την περίοδο των Κομνηνών οι τίτλοι αποδίδονταν ανάλογα με το βαθμό συγγένειας με την αυτοκρατορική οικογένεια, ενώ πριν καθορίζονταν με βάση τα καθήκοντα που ασκούσε ο κάτοχος τους. Αυτό σύμφωνα με τον Karhdan, είχε να κάνει με την ισχυροποίηση της στρατιωτικής ελίτ κι τη διαμόρφωση μιας κλειστής ομάδας ισχυρών οικογενειών που μονοπωλούσαν τους τίτλους και τις υψηλές διοικητικές θέσεις.⁴⁵

Πέρα από την πολιτική του διάσταση, το θέμα έχει και οικονομικές προεκτάσεις. Στο Βυζάντιο όποιος ήθελε να αποκτήσει κάποιο κρατικό αξίωμα, ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει ένα ποσό στο κράτος. Το ποσό αυτό ήταν ανάλογο με την ιεραρχική τάξη του αξιώματος κι ο μισθός ήταν ανάλογος με το προσφερόμενο ποσό. Η πληρωμή του μισθού των αξιωματούχων γινόταν μία φορά το χρόνο από τον ίδιο τον αυτοκράτορα σε μια ορισμένη τελετή. Σημαντικές πληροφορίες πάνω στο ζήτημα αυτό μας δίνει το έργο «Ανταπόδοσις» του Λιουτπράνδου της Κρεμόνας.⁴⁶ Ο Λιουτπράνδος, καθολικός επίσκοπος που επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη ύστερα από πρόσκληση του Πορφυρογέννητου, έτυχε να παραβρεθεί στην ετήσια τελετή παράδοσης της ρόγας στους αξιωματούχους, γεγονός το οποίο περιγράφει στο έργο του. Αναφέρει λοιπόν το ποσό που αντιστοιχούσε στον κάθε αξιωματούχο ανάλογα με τον τίτλο του. Σημειώνει ότι οι μάγιστροι λάμβαναν 24 λίτρες χρυσού και δύο σκαραμάγγια, οι πατρίκιοι 12 λίτρες χρυσού κι ένα σκαραμάγγιο, ενώ οι πρωτοσπαθάριοι, οι σπαθάριοι κι οι σπαθαροκανδιδάτοι λάμβαναν 1 λίτρα χρυσού ο καθένας, ποσό που ισούτο με 72 νομίσματα.⁴⁷ Πάντως οι κάτοχοι των τίτλων φαίνεται να ήταν αρκετά πλούσιοι, αν υπολογίσουμε ότι οι άρχοντες της Πελοποννήσου που αναφέρονταν στο έργο του Πορφυρογέννητου, έδωσαν 1000 άλογα στην εκστρατεία που ετοιμαζόταν κι η περιουσία τους συνολικά υπολογίζεται ανάλογη με όση διέθεταν 5000 φτωχοί στρατιώτες.⁴⁸ Την άποψη αυτή ενισχύει η μελέτη του Καταστίχου των Θηβών, το οποίο μας δίνει να καταλάβουμε ότι οι άρχοντες της περιοχής κατείχαν στα χέρια τους το μεγαλύτερο μέρος της γης της Βοιωτίας. Από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι αυτό του Συμβάτιου του Πακουριανού, την περιουσία του οποίου είμαστε σε θέση να μελετήσουμε μέσα από τη διαθήκη του, η οποία συντάχθηκε στα τέλη του 11^{ου} αιώνα.⁴⁹ Το συνολικό ποσό που αφήνει με τη

⁴³ N. Oikonomides, «The social structure of the Byzantine countryside in the first half of the Xth century», Σύμμεικτα 10, 1996, σελ. 108-123.

⁴⁴ A. Karhdan - Aw. Epstein, Change in Byz. Culture, ό.π., σελ.

⁴⁵ ό.π., σελ.

⁴⁶ Liutprand, Antapodosis, vi, 10

⁴⁷ Paul Lemerle, «Roga» et rente d'etat aux Xe -Xe siecles», 2EB 25 1967, σελ. 77-100

⁴⁸ N. Oikonomides, Social Structure, ό.π., σελ. 123

⁴⁹ J-C Cheynet, Fortune et puissance de l' aristocratie, στο hommes et richesses dans l'Empire byzantine vol. II, VIII

διαθήκη του ήταν 340 λίτρες χρυσού. Ο Συμβάτιος είχε τον τίτλο του Κουροπαλάτη, πράγμα που του επέφερε ετήσιο εισόδημα 40 λίτρων χρυσού. Η κτηματική του περιουσία περιλάμβανε τέσσερα προάστια με ετήσιο εισόδημα που μπορεί να υπολογιστεί στις 3,5 λίτρες χρυσού. Καταλαβαίνουμε λοιπόν από τα στοιχεία αυτά ότι το χρηματικό ποσό που του εξασφάλιζε το αξίωμά του ήταν 10-12 φορές υψηλότερο από αυτό που του απέδιδαν τα προάστια του.⁵⁰ Μπορούμε να εξάγουμε το συμπέρασμα από τα παραπάνω ότι σε ορισμένες περιπτώσεις το ετήσιο ποσό που παραλάμβαναν από τον αυτοκράτορα, αποτελούσε ένα σημαντικό περιουσιακό στοιχείο για τους αξιωματούχους.

β) Η περιφερειακή οργάνωση του Βυζαντίου από τον 9ο ως τον 12ο αιώνα.

Προκειμένου να κατανοήσουμε ποιοι ήταν οι άρχοντες στη Βυζαντινή επαρχία πρέπει να εξετάσουμε από κοντά την περιφερειακή οργάνωση κατά την περίοδο από τον 9ο έως το 12ο αιώνα, ώστε να δούμε ποιοι ήταν οι άρχοντες που κατείχαν τις υψηλές (αλλά και τις πιο χαμηλές) στρατιωτικές και πολιτικές θέσεις στο πλαίσιο του θεματικού θεσμού. Την περίοδο αυτή από τον 9ο έως τον 12ο αιώνα τη χωρίζουμε σε τέσσερις υποπεριόδους αναφορικά με τη περιφερειακή διοίκηση, ανάλογα με τις καινοτομίες και τις μεταβολές που υφίστατο η περιφερειακή οργάνωση.

Πριν περάσουμε στη εξέταση της περιφερειακής διοίκησης κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, είναι σημαντικό να δούμε αρχικά πώς αυτή διαμορφωνόταν κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, ώστε να κατανοήσουμε πώς εξελίχθηκε κατά τους επόμενους αιώνες. Κατά τον 4ο αιώνα το Βυζαντινό κράτος ήταν διηρημένο σε λίγες στον αριθμό αλλά πολύ μεγάλες σ' έκταση διοικητικές περιφέρειες που ονομάζονταν επαρχότητες (*praefecturae praetorio*). Στα τέλη του 4^{ου} αιώνα οι επαρχότητες αυτές ήταν τέσσερις : η επαρχότητα της Γαλατίας, που περιελάμβανε την Βρετανία, Γαλατία, Ισπανία και ΒΔ Αφρική· η επαρχότητα του Ιλλυρικού, Ιταλίας και Αφρικής που περιελάμβανε την Αφρική, την Ιταλία και το ΒΔ τμήμα του Ιλλυρικού (Δαλματία και Νορικόν)· η επαρχότητα του Ιλλυρικού με την Δακία και τη Μακεδονία και τέλος η επαρχότητα της Ανατολής με τη Θράκη, τις ασιατικές επαρχίες, τη Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο, η οποία ήταν και η μεγαλύτερη. Επικεφαλής κάθε επαρχότητας ήταν ο έπαρχος των προκτορίων (*praefectus praetorio*), ο οποίος είχε στα χέρια του την πολιτική διοίκηση της επαρχότητάς του. Κάθε επαρχότητα περιλάμβανε περισσότερες από μια διοικήσεις. Οι επικεφαλής των διοικήσεων ήταν κι αυτοί πολιτικοί άρχοντες κι ονομάζονταν βικάριοι (*vicarii*), εκτός από τον επικεφαλής της Ανατολής που λεγόταν κόμης (*comes orientalis*) και της Αιγύπτου που λεγόταν αυγουστάλιος (*praefectus augustalis*). Οι διοικήσεις υποδιαιρούνταν σε επαρχίες που τις κυβερνούσαν άρχοντες ονομαζόμενοι *indices*, *consulares*, *correctors*, *praesides* ή *rectores*. Εξαίρεση αποτελούσε η επαρχία της Αχαΐας που την κυβερνούσε ένας ανθύπατος. Ανώτεροι ανάμεσα στους επάρχους θεωρούνταν της Ανατολής και του Ιλλυρικού, Ιταλίας κι Αφρικής, επειδή είχαν ως έδρες τους την Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη. Οι έπαρχοι των πραιτορίων ήταν οι ανώτατοι πολιτικοί υπάλληλοι του κράτους. Συγκέντρωναν στα χέρια τους διοικητικές, οικονομικές, δικαστικές, ακόμα και ορισμένες νομοθετικές αρμοδιότητες. Με υπόδειξή τους διορίζονταν οι κυβερνήτες των επαρχιών κι απολύονταν απ' αυτούς, ασφαλώς με την έγκριση του αυτοκράτορα. Διέθεταν

-XV siecle, ed. V Kravari -J. Lefort- C. Morriison, Paris 1991, σελ.201.

⁵⁰ karhdan - Epstein, ό.π.

ιδιαίτερη οικονομική υπηρεσία, την άρκα (arca praefectoria), που φρόντιζε την πληρωμή και τον ανεφοδιασμό των στρατευμάτων. Στα εκστρατευτικά σώματα τις ανάλογες αρμοδιότητες αναλάμβανε ένας ειδικός αξιωματούχος, ο έπαρχος του στρατοπέδου. Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτού του συστήματος διοίκησης ήταν η αυστηρή διάκριση μεταξύ της στρατιωτικής και πολιτικής εξουσίας κι η ύπαρξη στη διοίκηση δύο ή τριών κλάδων με αυστηρή ιεράρχηση και πολλές αρμοδιότητες¹³.

Στο σύστημα αυτό μεταβάλλεται κατά τον 6^ο αιώνα, οπότε δημιουργήθηκαν πολλές αυτόνομες υπηρεσίες με περιορισμένες αρμοδιότητες και εγκαταλείφθηκε η αρχή των χωριστών εξουσιών. Σ' ορισμένες επαρχίες του κράτους, π.χ. στην Ισαυρία και Αραβία, ο κυβερνήτης συγκέντρωνε στα χέρια του παράλληλα τη στρατιωτική και την πολιτική εξουσία. Τα μέτρα αυτά αποτελούσαν το πρώτο βήμα για τη στρατιωτικοποίηση της κρατικής διοίκησης, η οποία ολοκληρώθηκε κατά τον 7^ο και 8^ο αιώνα με τη Θεματική οργάνωση του κράτους και την κατάργηση του διοικητικού χωρισμού σε επαρχότητες και διοικήσεις.

Η θεματική οργάνωση έφτασε στην ακμή της από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα. Ο όρος θέμα αρχικά δήλωνε τα σώματα στρατού που έπαιρναν μέρος στις εκστρατείες. Ταυτόχρονα είχε την έννοια της γεωγραφικής περιοχής όπου τα στρατεύματα αυτά ήταν εγκατεστημένα. Στην συνέχεια ο όρος προσέλαβε και διοικητική σημασία δηλώνοντας τις διοικητικές περιφέρειες στις οποίες ήταν χωρισμένο το βυζαντινό κράτος. Η διοικητική περιφέρεια θέμα υποδιαιρούταν σε μικρότερες περιφέρειες, τις τούρμες, τις δρουγγες και τα βάνδα, που διοικούνταν από τον τουρμάρχη, το δρουγγάριο και τον κόμη αντίστοιχα, οι οποίοι ήταν υφιστάμενοι του στρατηγού¹⁴.

Από τον 9^ο αιώνα ως το τέλος του 10^{ου} αιώνα ο στρατηγός βρισκόταν στην κορυφή της επαρχιακής διοίκησης. Συγκέντρωνε τις στρατιωτικές και πολιτικές εξουσίες στην περιοχή της ευθύνης του και οι υπάλληλοί του ήταν και στρατιωτικοί και πολιτικοί. Μέσα σ' ένα ορισμένο πλαίσιο ο στρατηγός εκπροσωπούσε τον αυτοκράτορα και διοριζόταν απ' αυτόν. Σε γενικές γραμμές έφερε τον υψηλό τίτλο του πατρικίου και πιο σπάνια τον κατώτερο τίτλο του πρωτοσπαθαρίου. Τα κύρια καθήκοντά του ήταν να φυλάει την περιοχή της δικαιοδοσίας του από τους εχθρούς, αλλά και να επιβλέπει την τήρηση της εσωτερικής τάξης και οργάνωσης. Όσον αφορά τα στρατιωτικά του καθήκοντα είχε ως υφισταμένους του τους τουρμάρες, τους δρουγγαρίους και τους κόμητες. Πολιτικοί υπάλληλοι ήταν ο ανθύπατος, που αργότερα ονομάστηκε πρωτονοτάριος του θέματος, ο οποίος ήταν ο επικεφαλής της πολιτικής διοίκησης. Ακολούθησε ο χαρτουλάριος, ο οποίος ήταν αρμόδιος για θέματα στρατολογίας και τήρησης των στρατιωτικών καταλόγων και τέλος υπήρχε ο ποιήτωρ, ο οποίος ήταν ο δικαστής του θέματος και ονομάστηκε αργότερα θεματικός κριτής. Ο στρατηγός φαίνεται να είχε στην προσωπική του υπηρεσία ορισμένους άρχοντες που σχημάτιζαν ένα είδος αυλής. Τέτοιοι ήταν ο κόμης της κόρτης, ο δεμέστικος του θέματος, οι μανδάτορες, οι βανδοφόροι, οι πρωτοκαγγελάριοι και οι πρωτοκένταρχοι. Αναφέρονται επίσης και κάποιοι άλλοι υπάλληλοι, όπως οι επόπτες των θεμάτων, οι εξισωτές και οι Κωνσταντινούπολη. Δε διέμεναν στην επαρχία, αλλά ταξίδευαν όπου τους έστελνε η υπηρεσία τους. Όταν ολοκλήρωναν την αποστολή τους στην επαρχία, επέστρεφαν στην πρωτεύουσα¹⁵.

Πέρα από το στρατηγό, οι πηγές αναφέρουν κατά τον 8^ο και 9^ο αιώνα την

¹³ N.Oikonomides, *Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Skripai en Beotie*, TM 12, 1994, 479-93.

¹⁴ J.M. Spieser, «*Inventeurs en vue d' un recueil des inscriptions nistoriques de Byzance I. Les inscriptions de Thessalonique*» TM 10, 1987, σελ. 368-9.

¹⁵ Anna Avramra, «*Inventaires en vue d' un recueil des inscriptions historiques de Byzance V. Inscriptions de Znesson lie*» T.M. 10, 1987, σελ. 368-9.

παρουσία στην επαρχία και άλλων υψηλών αξιωματούχων, όπως ο δούκας και ο κατεπάνω. Ο δούκας ήταν στρατιωτικός διοικητής των λεγεώνων πριν την εμφάνιση της θεματικής οργάνωσης. Με την εισαγωγή του θεσμού των θεμάτων το αξίωμα αυτό έπεσε σε αχρηστία. Ωστόσο τον 9^ο αιώνα το Τακτικόν του Uspanski, αναφέρει το Δούκα της Καλαβρίας και το Δούκα Χαλδίας. Επίσης υπάρχει μια σφραγίδα του 8^{ου} – 9^{ου} αιώνα που εμφανίζει το Θεόδωρο, δούκα Ελλάδος¹⁶. Φαίνεται ότι για λόγους αμυντικούς που σχετίζονταν με την εθνική σύσταση για τη γεωγραφική θέση μιας περιοχής, οι Βυζαντινοί ενίσχυαν τα στρατεύματα που στάθμευαν στην περιοχή με την παρουσία ενός υψηλόβαθμου στρατιωτικού όπως ο Δούκας ή ο κατεπάνω σε θέση κατώτερη από το στρατηγό του θέματος. Με τον τρόπο αυτό εξηγούνται οι αναφορές των πηγών στον κατεπάνω των Μαρδαϊτών στο θέμα Κιβυρρεωτών, το δούκα των Μελιγγών στο θέμα Πελοποννήσου και το Δούκα Ελλάδος, όπου υπήρχαν Βλάχοι. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι κατά τον 9^ο – 10^ο αιώνα εμφανίζονται σε συνοριακές περιοχές υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί όπως ο δούκας ή κατεπάνω (Χαλδία, Κολωνία, Καλαβρία), ως επικεφαλείς των ξένων που είχαν εγκατασταθεί στις περιοχές αυτές της αυτοκρατορίας. Οι αναφορές των πηγών στους παραπάνω αξιωματούχους με την ιδιότητα των επικεφαλών των ξένων συνεχίζονταν ως το τέλος του 10^{ου} αιώνα.

Αναφορικά με την περιφερειακή διοίκηση κατά τον 9^ο – 10^ο αιώνα στις πηγές αναφέρεται και όρος «εκ προσώπου», σχετικά με το νόημα του οποίου υπάρχει κάποια σύγχυση. Εμφανίζεται κυρίως ο «εκ προσώπου των θεμάτων ή του στρατηγού», κατώτερος από το στρατηγό, που τον εκπροσωπούσε σε κάποιο τμήμα ή και σ' ολόκληρο το θέμα κατά τη διάρκεια της απουσίας του. Ένας στρατηγός μπορούσε να ορίσει εκπροσώπους σε διάφορα τμήματα του θέματος, οι οποίοι θεωρούνταν ως μικροί τοπικοί στρατηγοί. Φαίνεται πάντως ο όρος αυτός να δηλώνει γενικά τον εκπρόσωπο σε μία περιοχή ή μία πόλη ενός αξιωματούχου, ο οποίος είχε τη δικαιοδοσία στην περιοχή αυτή.

Αυτή την περίοδο που κυριαρχούσε η θεματική οργάνωση, υπήρχαν κοντά στα θέματα αλλά ανεξάρτητα απ' αυτά ένα άλλο είδος οργάνωσης, οι Κλεισούρες, κυρίως σε ορεινές περιοχές των συνόρων. Οι περιοχές αυτές ήταν κάτω από τη διοίκηση του Κλεισουράρχη, αξιωματούχου λίγο κατώτερου από το στρατηγό, ο οποίος όμως διοριζόταν κατευθείαν από τον αυτοκράτορα¹⁷.

Αυτή ήταν η διοικητική οργάνωση των επαρχιών ως περίπου το τέλος του 10^{ου} αιώνα. Κατά τα τέλη του αιώνα αυτού εμφανίζονται διάφορες αλλαγές στην περιφερειακή οργάνωση και στις διοικητικές θέσεις που προσλάμβαναν όσοι συμμετείχαν σ' αυτή, οι οποίοι αποτελούσαν τους άρχοντες των επαρχιών, αλλαγές που θα διαρκέσουν ως το πρώτο μισό του 11^{ου} αιώνα. Οι αλλαγές αυτές χαρακτηρίζονταν από τον αυξανόμενο διαμελισμό του θεματικού στρατού και τη σταδιακή αντικατάστασή του από το στρατό των ταγμάτων. Όσο η στρατιωτική διοίκηση γινόταν συγκεντρωτική, τόσο απομακρυνόταν από την πολιτική διοίκηση. Οι μεταβολές αυτές ήταν αποτελέσματα της κατακτητικής πολιτικής των αυτοκρατόρων της Μακεδονικής δυναστείας. Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής μεταβάλλεται και ο θεσμός των θεμάτων.

Οι νέες περιοχές που προσαρτήθηκαν στην αυτοκρατορία (Μεσοποταμία, Μήδεια, Ιβηρία, Συρία) διαίρεθηκαν σε μικρές διοικητικές μονάδες κάτω από την εξουσία ενός στρατηγού, που ονομάστηκαν θέματα, όπως οι επαρχίες της

¹⁶ N. Oikonomides, *Social structure of countryside*, on σελ. 109-125.

¹⁷ Helene Glykatzis Ahrweiler, «*La concession des droits inconnus. Donations conditionnelles*», στο *Congres International des etudes byzantines*, 12th Congres Och ride 1961, Actes vol 2 σελ. 103-5.

αυτοκρατορίας. Έτσι έχουμε τα μεγάλα ρωμαϊκά θέματα που προϋπήρχαν και τα αρμενικά θέματα, όπως χαρακτηρίζονταν τα νέα συνοριακά θέματα της Ανατολής. Στα χρόνια των διαδόχων του Νικηφόρου Φωκά, κυρίως κατά τη βασιλεία του Ιωάννη Τσιμισκή και του Βασιλείου Β', ήταν συχνά φαινόμενο ο διορισμός ενός στρατηγού ως επικεφαλής μιας πόλης ή ενός φρουρίου που είχε πρόσφατα καταληφθεί. Την ίδια τακτική ακολούθησαν και οι αυτοκράτορες του 11^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα ο Ρωμανός Διογένης. Ανάμεσα στους στρατηγούς που είχαν στη διοίκησή τους κάστρα ή μικρές πόλεις ήταν αυτοί των Σερβίων, της Ορχίδος, της Δρίστρας, των Σκοπίων, της Καστοριάς, της Ιεριχού, του Μαντζικέρτ, της Εδάσσης, της Τζαμανδού, της Μελιτηνής. Ο τίτλος του στρατηγού που δινόταν στους διοικητές των νέων θεμάτων δήλωνε τον επικεφαλής μιας φρουράς, λιγότερο ή περισσότερο σημαντικής, παίζοντας έτσι το ρόλο του Κλεισουράρχη, ο οποίος εξαφανίστηκε από τις πηγές του 11^{ου} αιώνα. Οι λειτουργίες του στρατηγού των νέων αυτών θεμάτων δεν διαφέρουν απ' αυτές των στρατηγών των μεγάλων ρωμαϊκών θεμάτων, οι οποίοι ωστόσο είχαν καλύτερη θέση στην ιεραρχία.

Ο διαμελισμός των θεμάτων και η αντικατάσταση του στρατού των θεμάτων απ' τα τάγματα είχε ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση του ρόλου των στρατηγών και την ταυτόχρονη αναβάθμιση του ρόλου του δούκα και του κατεπάνω. Ο τίτλος του δούκα, όπως προαναφέρθηκε, δήλωνε το διοικητή των λεγεώνων πριν την εμφάνιση των θεμάτων, ενώ κατά τον 9^ο και 10^ο αιώνα ήταν ο διοικητής των ξένων που ζούσαν στην αυτοκρατορία. Κατά το τελευταίο τέταρτο του 10^{ου} αιώνα το τίτλος πήρε νέα σημασία και εμφανίζεται ολοένα και πιο συχνά. Η παρακμή των θεμάτων και των στρατηγών τους έφεραν το δούκα στην κορυφή της στρατιωτικής διοίκησης. Ο δούκας ήταν ελεύθερος από τα πολιτικά καθήκοντα κι έτσι ήταν σε θέση ν' αφοσιωθεί καλύτερα στα στρατιωτικά του καθήκοντα, που ήταν πολύ σημαντικά λόγω των συνεχών πολέμων του Βυζαντίου σ' Ανατολή και Δύση. Ήταν λοιπόν ένας υψηλόβαθμος στρατιωτικός διοικητής του στρατού των ταγμάτων κι είχε κάτω απ' τις διαταγές του το στρατηγό, τον τουμάρχη κι άλλου κατώτερους αξιωματούχους.

Ανάλογη σημασία με τη θέση του δούκα είχε αυτή την εποχή κι ο κατεπάνω. Ο όρος κατεπάνω είναι βυζαντινής προέλευσης, αντίθετα με το δούκα που είναι όρος λατινικός. Κατά τον 9^ο αιώνα είχε την ίδια λειτουργία με το δούκα, με τη διαφορά ότι διοικούσε ναυτικά αποσπάσματα. Απ' το δεύτερο μισό του 10^{ου} αιώνα ο αξιωματικός αυτός είχε την ίδια εξέλιξη με το δούκα στην κορυφή της περιφερειακής στρατιωτικής διοίκησης κάτω απ' τις διαταγές του δομέστικου των Σχολών. Δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο το ίδιο πρόσωπο την ίδια στιγμή της σταδιοδρομίας του ν' αποκαλείται κάποιες φορές στις πηγές με τον τίτλο του δούκα κι άλλοτε με τον τίτλο του κατεπάνω. Αναμφίβολα οι δύο αυτοί τίτλοι ήταν ταυτόσημοι κατά τον 11^ο αιώνα. Η διαφορά τους ήταν ότι ο τίτλος του δούκα ήταν πιο επίσημος, ενώ του κατεπάνω πιο λαϊκός. Ο τίτλος του κατεπάνω ακολούθησε αυτόν του δούκα ως το τέλος του 11^{ου} αιώνα, οπότε κι εξαφανίστηκε απ' τις πηγές¹⁸.

Οι εξελίξεις στη στρατιωτική διοίκηση κατά το τέλος του 10^{ου} αιώνα προκάλεσαν μεταβολές και στην πολιτική διοίκηση της περιφέρειας. Κατά την προηγούμενη περίοδο (9^{ος} αι. ως τα τέλη του 10^{ου}) η συνένωση της στρατιωτικής και της πολιτικής εξουσίας στο ίδιο πρόσωπο προκάλεσε τη σταδιακή υποταγή της πολιτικής εξουσίας στη στρατιωτική. Ωστόσο με τις αλλαγές κατά το τελευταίο τέταρτο του 10^{ου} αιώνα οι οποίες προκάλεσαν την υποβάθμιση του στρατηγού, οδήγησε στο σημείο ν' αποδεδμευτούν κάπως η μια εξουσία απ' την άλλη. Οι πηγές

¹⁸ Ahrweiler, *Concession de droits incorporels*, όππ, σελ. 106-114

του 10^{ου} αιώνα επιτρέπουν ν' αναδειχθεί η τάση των πολιτικών αρχών ν' αποδεσμευτούν από τις στρατιωτικές αρχές. Ήδη την εποχή του Λέοντα ΣΤ' κατά την προετοιμασία της εκστρατείας στην Κρήτη, ο κριτής Ελλάδος ασκούσε καθήκοντα που ανήκουν στην δικαιοδοσία του στρατηγού, ο οποίος προφανώς απουσίαζε. Δεν ήταν περίεργο το ίδιο πρόσωπο να φέρει και τους δύο τίτλους, του κριτή και του στρατηγού, ενώ προς το τέλος του 10^{ου} αιώνα τοποθετούσαν στην ίδια σειρά τον κριτή με τον στρατηγό. Ο κριτής, που είχε αποκτήσει μεγαλύτερη αξία από τον πρωτονόταριο, αναφερόταν ως άρχων της πολιτικής διοικήσεως. Φαίνεται λοιπόν ότι προς το τέλος του 10^{ου} αιώνα ο κριτής κυριαρχούσε στην πολιτική διοίκηση και τοποθετείτο στην ίδια θέση με το στρατηγό. Ο Σκυλίτζης κι ο Ατταλειάτης ανέφεραν ότι ο κριτής ήταν ο τα κατά την επαρχίαν διοικούμενος. Ο κριτής είχε αρμοδιότητες δικαστικές για όλων των ειδών τις υποθέσεις, ενώ ιεραρχικά ήταν κατώτερος από τους κριτές της Κωνσταντινούπολης. Επιπλέον είχε φορολογικές αρμοδιότητες (καθορισμός κι είσπραξη των φόρων, διανομή των φορολογικών υποχρεώσεων). Είχε στις διαταγές του τον πρωτονόταριο, το χρυσοτελή, τον πράκτορα, το διοικητική, το λογαριαστή, που ήταν φορολογικοί υπάλληλοι. Είχε και γραμματείς, όπως οι επιστολείς κι οι ταχυγράφοι. Επίσης στη δικαιοδοσία του ήταν οι ταξιώτες που είχαν αστυνομικά καθήκοντα.

Ταυτόσημος με τον όρο κριτής ήταν ο όρος πραιτώρ. Πολλές φορές το ίδιο πρόσωπο αναφερόταν τότε με τον ένα τίτλο, τότε με τον άλλο, χωρίς διαφορά στη σημασία τους. Ο όρος πραιτώρ είχε λατινική προέλευση και χρησιμοποιούταν από την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Οι πηγές μας αποκαλύπτουν κι ένα είδος δημοτικής διοίκησης καθώς έχουν εντοπιστεί διάφορες σφραγίδες χρονολογούμενες κατά το 10^ο αιώνα, οι οποίες αναφέρουν τους άρχοντες ορισμένων πόλεων (Χρυσοπόλεως, Αθηνών, Θηβών, Δεβελτού). Οι άρχοντες αυτοί φαίνεται ότι ασκούσαν δημοτικά καθήκοντα στις πόλεις και τα περίχωρα τους. Περισσότερες αναφορές για τους άρχοντες αυτούς έχουμε αναφορικά με τον 11^ο και το 12^ο αιώνα.

Τέλος, ακόμα ένας αξιωματούχος που αναφέρεται στις πηγές του 11^{ου} αιώνα ήταν ο βασιλικός. Ο τίτλος αυτός προσδιόριζε έναν αξιωματούχο που ασκούσε οικονομικές λειτουργίες. Ο Ψελλός αναφέρει ότι ο βασιλικός ήταν υπεύθυνος για την είσπραξη του οικομόδιου κι εξαρτιόταν από τον κριτή του θέματος. Επίσης ο Ψελλός σ' ένα γράμμα του απευθυνόμενος προς τον κριτή του θέματος Θράκης – Μακεδονίας, μας δίνει να καταλάβουμε ότι ο βασιλικός μιας πόλης είχε και δικαστικές αρμοδιότητες. Είχε το δικαίωμα να εξετάζει ορισμένες δίκες στρατιωτικής φύσεως. Το αξίωμα αυτό δημιουργήθηκε κατά το 10^ο αιώνα κι εξαφανίστηκε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μονομάχου¹⁹.

Έτσι λοιπόν διαγραφόταν η περιφερειακή διοίκηση από το τελευταίο τέταρτο του 10^{ου} αιώνα ως το πρώτο μισό του 11^{ου} αιώνα. Νέες μεταβολές έχουμε απ' το δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα. Την εποχή αυτή παρατηρείται εξέλιξη στις δικαιοδοσίες του δούκα, ο οποίος ήταν πλέον ο απόλυτος κυρίαρχος της στρατιωτικής διοίκησης του θέματος έχοντας πάρει τη θέση του στρατηγού στη στρατιωτική ιεραρχία και την επαρχιακή διοίκηση. Στις επαρχίες όπου διέμεναν θεωρούνταν πολύ «δυνατοί» άνθρωποι. Ήταν ο «άρχων των στρατιωτών και κρίνων αυτούς περί στρατιωτικών πραγμάτων». Κατά την διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Α' Κομνηνού βρίσκουμε αναφορές σε δούκες που είχαν αναλάβει τη διοίκηση μια πόλης και των περιχώρων

¹⁹ Alan Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900 – 1200*, μετάφραση Ελένη Σταμπογλή, Αθήνα 1997, σελ. 126-127 και 384 – 385.

της ή κάποιας περιοχής με μέτρια σημασία. Τέτοιοι ήταν οι δούκες Θηβών, Βέροιας, Αγχιάλου, Κέρκυρας, Βελιγραδίου, Νίκαιας, Εφέσου, Σμύρνης, Κρήτης, Κύπρου, Τραπεζούντας, Αχρίδος, Σελευκείας, Μελιτηνής. Οι πόλεις ή οι περιοχές που βρίσκονταν κάτω από τη διοίκηση του δούκα είχαν ανακτηθεί από τους Νορμανδούς στη Δύση και από τους Τούρκους στην Ανατολή.

Την εποχή αυτή αναφέρεται σπάνια ο στρατηγός, ως επικεφαλής μιας πόλης. Ενίοτε αναφέρεται κοντά στον Καστροφύλακα, ο οποίος άρχιζε να παίζει στην επαρχιακή διοίκηση το ρόλο που έπαιζε ο στρατηγός σε μια περιοχή.

Αναφορικά με την πολιτική διοίκηση των επαρχιών, στην κορυφή της βρίσκουμε τους κριτές. Οι κριτές ήταν αυτοί που αποφασίζουν για τα πολιτικά ζητήματα. Ήταν ανεξάρτητοι απ' τη στρατιωτική διοίκηση και το δούκα. Ωστόσο το αξίωμα του δούκα αναπτύχθηκε πολύ αυτή την εποχή, πράγμα που του έδινε το δικαίωμα να επεμβαίνει στα πολιτικά ζητήματα. Για παράδειγμα ένα αυτοκρατορικό πρόσταγμα του 1062, που αφορούσε τη συνένωση της μονής Μελισσουργείου με τη μονή Ιβήρων, μια υπόθεση καθαρά πολιτικού χαρακτήρα, έφερε την υπογραφή του δούκα Θεσσαλονίκης και Σερρών. Αυτό δε μας αφήνει αμφιβολίες για την έκταση των δικαιοδοσιών του δούκα, οι οποίες επεκτείνονταν και στην πολιτική διοίκηση²⁰.

Παραμένοντας στην πολιτική διοίκηση την περίοδο αυτή βλέπουμε πάλι τους άρχοντες που ασκούσαν τη δημοτική αρχή σε μια πόλη και τους εκ προσώπου, οι οποίοι την εποχή αυτή ήταν φορολογικοί υπάλληλοι που εξυπηρετούσαν τους πράκτορες και συνεργάζονταν με τους λογαριαστές.

Η κατάσταση αυτή άλλαξε το 12ο αιώνα με τις μεταρρυθμίσεις του Μανουήλ Κομνηνού, ο οποίος επανέφερε το παλαιό καθεστώς και συνένωσε τη στρατιωτική και την πολιτική διοίκηση, επικεφαλής των οποίων τέθηκε ο δούκας, απόλυτος κυρίαρχος τώρα της επαρχιακής οργάνωσης. Αναφορικά με τις ασιατικές επαρχίες δεν ξαναεμφανίζεται ο τίτλος του κριτή – πραίτορα. Στη στρατιωτική οργάνωση εξακολουθεί ν' αναφέρεται ο Καστροφύλακας ως διοικητής των φρουριών. Την ίδια εποχή η παρουσία πραίτορα μαρτυράται στο θέμα Ελλάδος – Πελοποννήσου, το οποίο στρατιωτικά υπαγόταν στη ναυτική διοίκηση, κάτω απ' τις διαταγές του μεγάλου δούκα. Μεγάλες μεταβολές υπήρξαν στην πολιτική διοίκηση, καθώς οργανώθηκαν τα κατεπανίκια, τα οποία ήταν φορολογικές περιοχές της επαρχιακής διοίκησης που διοικούνταν από ένα ενεργών του κατεπανικίου, εξακολουθούν να υπάρχουν οι άρχοντες που ήταν επικεφαλείς των πόλεων²¹.

γ) Εκκλησιαστική Οργάνωση των Βυζαντινών επαρχιών.

Για να ολοκληρώσουμε τη μελέτη της περιφερειακής οργάνωσης του βυζαντινού κράτους δε μπορούμε να μην αναφερθούμε στην εκκλησιαστική οργάνωση της επαρχίας. Ωστόσο εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν είναι σκοπός ν' αναλύσουμε διεξοδικά την εκκλησιαστική οργάνωση του Βυζαντινού κράτους, πράγμα που άλλωστε αποτελεί αντικείμενο χωριστής μελέτης και δεν εμπίπτει στο αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας. Η αναφορά στην εκκλησιαστική οργάνωση έχει ως στόχο να δούμε ποια ήταν τα πρόσωπα εκείνα από την πλευρά της εκκλησίας που είχαν δύναμη σ' επαρχιακό επίπεδο.

Στην κορυφή της εκκλησιαστικής οργάνωσης σ' επαρχιακό επίπεδο βρισκόταν, όπως ήταν φυσικό ο μητροπολίτης. Ο μητροπολίτης ήταν αυτός που

²⁰ P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, σελ. 94 – 112.

²¹ Lemerle, *Cinq études*, ό.π. σελ. 154-7

διόριζε κι έλεγχε τους επισκόπους και τον κατώτερο κλήρο της μητροπόλεώς του. Είχε κάτω από τον έλεγχό του τα εκκλησιαστικά ιδρύματα που υπήρχαν στην περιοχή του, όπως και την εκκλησιαστική περιουσία που βρισκόταν στην περιοχή αυτή. Αντιπροσώπευε τον πατριάρχη στην μητρόπολή του και φρόντιζε να εφαρμόζονται οι πατριαρχικές ή συνοδικές αποφάσεις που αφορούσαν τις επαρχιακές εκκλησίες. Επιπλέον μεριμνούσε για την συλλογή των φόρων που προορίζονταν για τον πατριάρχη²².

Για να φέρει σε πέρας όλες αυτές τις λειτουργίες, διέθετε μια ομάδα από κληρικούς αξιωματούχους. Τ' αξιώματα των εκκλησιαστικών αξιωματούχων δημιουργήθηκαν από τις ανάγκες που προέκυψαν από την διάδοση του χριστιανισμού, ανάγκες οι οποίες αντιμετωπίστηκαν με τη δημιουργία ενός ιδιαίτερου κύκλου καθηκόντων διοικητικής φύσεως. Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκαν τα εκκλησιαστικά αξιώματα, με την απονομή των οποίων ο κληρικός, εκτός από την τελετουργική και διδακτική εξουσία που αντιστοιχεί στο βαθμό του, αποκτούσε και μια ορισμένη διοικητική εξουσία. Τα εκκλησιαστικά αξιώματα αποδίδονται στις πηγές με διάφορους όρους. Πρώτα τα συναντάμε τον 7^ο αιώνα ως επιτεύγματα, οφφίκια, αξιώματα, φρόντισμα, διοίκησης εκκλησιαστική κι αργότερα ως αξίαι, τιμαί, εκκλησιαστικά διακονία. Επρόκειτο για έναν ιδιαίτερο κύκλο καθηκόντων που ανατίθονταν για μεγάλη ή μικρή χρονική διάρκεια σε κάποιον κληρικό ή μοναχό κι είχαν περιεχόμενο νομικό, λειτουργικό ή απλής εκτελέσεως ενεργειών. Ανάλογα με τον κύκλο των καθηκόντων που αντιστοιχούσαν στο κάθε αξίωμα διακρίνονταν σε διοικητικά (π.χ. διευθυντές κοινωφελών ιδρυμάτων), λατρευτικά (π.χ. δομέστικος, κανονάρχης) και μικτά (π.χ. αρχιδιάκονος, έκδικος, εκκλησιάρχης). Πολλές φορές παρατηρείται το φαινόμενο ένα πρόσωπο να είναι φορέας περισσότερων του ενός αξιωμάτων. Η διάρκεια του λειτουργήματος φαίνεται ότι ήταν κατά κανόνα αόριστη. Αντίθετα από τους λαϊκούς αξιωματούχους, υπήρχε απαγόρευση καταβολής ανταλλάγματος για την κατάληψη ορισμένων εκκλησιαστικών αξιωμάτων. Ορισμένοι αξιωματούχοι πιθανόν είχαν έσοδα από τακτική μισθοδοσία. Όσον αφορά την κοινωνική τους θέση, οι εκκλησιαστικοί αυτοί άρχοντες φαίνεται να έχαιραν ιδιαίτερης εκτιμήσεως, κυρίως επειδή ήταν εγγράμματοι και πρόσωπα εμπιστοσύνης. Αυτό αποδεικνύεται από την συχνότητα της παρουσίας τους ως μαρτύρων σε διάφορα δικαιοπρακτικά έγγραφα²³.

Μια πιο κοντινή ματιά στην εκκλησιαστική διοίκηση μας επιτρέπει η μελέτη της Judith Herrin αναφορικά με τη διοικητική οργάνωση του θέματος Ελλάδος – Πελοποννήσου κατά το 12^ο αιώνα. Τις περισσότερες πληροφορίες αντλεί μεσ' απ' τα έργα, συγγράμματα κι επιστολές, του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη. Ο μητροπολίτης Αθηνών κατά την περίοδο αυτή φαίνεται να είχε κάτω από τις διαταγές του ορισμένους ανώτερους αξιωματούχους, όπως ο οικονόμος, ο σακελάριος, ο σκενοφύλαξ, ο χαρτοφύλαξ και ο πρωτέκδικος. Από τα κατώτερα αξιώματα αναφέρονται ο υπομνηματογράφος και ο ρεφερενδάριος. Σ' αυτά εντάσσονται οι ιερομνήμονες κι οι λογοθέτες. Υπήρχαν κι ορισμένοι κληρικοί με λειτουργικά καθήκοντα, όπως οι δομέστικοι, οι δευτερεύοντες και οι ψάλτες, ενώ άλλοι αξιωματούχοι ήταν χαρτουλάριοι και οι κουράτορες. Τέλος ο Μιχαήλ Χωνιάτης φαίνεται να διαθέτει δύο γραμματείς κι ένα γραμματικό. Οι τιτλούχοι αυτοί ήταν άνθρωποι που κατάγονταν από την περιοχή των Αθηνών, όπως φαίνεται από τα επίθετά τους (Τυροπούλης, Λειχηνάρης, Μανουλής, Σατωρειανός κ.α.). Υπήρχαν και

²² Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, ό.π., σελ. 121 – 2 και 140 – 1.

²³ A. Kazhdan, «*State, Feudal and Private Economy in Byzantium*», DOP 47, 1993, σελ. 83 - 100.

κάποιες οικογένειες, όπως αυτή των Πλευριτών, που είχαν δώσει αρκετά μέλη στα εκκλησιαστικά αξιώματα και τα μοναστήρια της περιοχής²⁴.

Συμπεράσματα :

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάσαμε τους ανθρώπους που κατείχαν σημαντικές θέσεις (στρατιωτικές, πολιτικές ή εκκλησιαστικές) στο πλαίσιο της περιφερειακής οργάνωσης του βυζαντινού κράτους. Οι θέσεις που κατείχαν οι άνθρωποι αυτοί τους έδιναν ιδιαίτερη δύναμη στο πλαίσιο της επαρχιακής κοινωνίας, διαμόρφωναν ένα πλέγμα εξουσίας και επιρροής σε επαρχιακό επίπεδο και εξασφάλιζαν πελατεία ανάμεσα στα πιο αδύναμα μέλη της επαρχιακής κοινωνίας, που απευθύνονταν σ'αυτούς για να ρυθμίσουν τις σχέσεις τους με το κράτος. Ιδιαίτερης σημασίας ήταν και οι τίτλοι που κατείχαν τα πρόσωπα αυτά, τίτλοι που τους έδιναν μια θέση στην υπηρεσία του αυτοκράτορα, από τον οποίο απέρρεε κάθε δύναμη και εξουσία. Στις περισσότερες περιπτώσεις ο υψηλός τίτλος ή η σημαντική διοικητική θέση συνοδευόταν και από αξιόλογη οικονομική δύναμη (όπως είδαμε στην περίπτωση του Συμβάτιου Λακουριανού), πράγμα που μεγάλωνε περισσότερο το μέγεθος της δύναμής τους στο πλαίσιο της επαρχιακής κοινωνίας.

²⁴ Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, όπ. σελ. 40.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

«ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΚΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ»

Στο πλαίσιο της μελέτης της επαρχιακής αριστοκρατίας είναι απαραίτητη η εξέταση της οικονομικής δύναμης των μελών της. Ο οικονομικός παράγοντας ήταν πολύ σημαντικός για την κοινωνική ανάδειξη και καταδίωξη ενός ατόμου και την ένταξή του στους κόλπους της αριστοκρατίας. Η περίπτωση του Φιλάρετου, ο οποίος δε διέθετε άλλες περγαμηνές εκτός από την υπολογίσιμη οικονομική του δύναμη, είναι ενδεικτική της μεγάλης σημασίας που διαδραμάτιζε ο οικονομικός παράγοντας στο πλαίσιο της κοινωνίας του Βυζαντίου.

Για να εξετάσουμε ολοκληρωμένα το μέγεθος της οικονομικής δύναμης των μελών της επαρχιακής αριστοκρατίας πρέπει να διερευνήσουμε τη φύση της δύναμης αυτής παράλληλα με την οικονομική οργάνωση των αριστοκρατικών οίκων, τις σχέσεις των επαρχιακών αριστοκρατών με την αγροτική και αστική οικονομία. Τέλος χωριστά θα μας απασχολήσει η σχέση των επαρχιακών αριστοκρατών με τα μοναστήρια και την οικονομική τους οργάνωση.

A) Η φύση της οικονομικής δύναμης των επαρχιακών αριστοκρατών.

Μελετώντας τη φύση της οικονομικής δύναμης των μελών της επαρχιακής αριστοκρατίας, πρέπει να εξετάσουμε τις πηγές της δύναμης αυτής ταυτόχρονα με τη σύσταση των περιουσιών τους.

Μια κύρια πηγή της οικονομικής δύναμης των επαρχιακών αριστοκρατιών ήταν η οικογενειακή περιουσία, η οποία περνούσε στα χέρια των απογόνων είτε μέσω κληρονομιάς μετά το θάνατο των γονιών είτε μέσω της προίκας που έδιναν οι γονείς στα κορίτσια τους όταν παντρεύονταν. Στο Βυζάντιο δικαίωμα στην οικογενειακή περιουσία είχαν χωρίς εξαίρεση όλα τα παιδιά της οικογένειας, ανεξάρτητα από το φύλο τους ή τη σειρά της γέννησής τους. Η διανομή της περιουσίας γινόταν στο πλαίσιο του οίκου, που όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν ένας οργανισμός με κοινωνικές και οικονομικές λειτουργίες, αποτελούμενος από συγγενικά και εξαρτημένα μέλη.

Τη διανομή της περιουσίας στο πλαίσιο ενός οίκου, καθώς και την οργάνωση αυτού, είμαστε σε θέση να μελετήσουμε μέσα από τη διαθήκη του Ευστάθιου Βοΐλα, ο οποίος ήταν της επαρχιακής αριστοκρατίας και συνέταξε τη διαθήκη του το 1059.

Πριν εξετάσουμε την περιουσία του, πρέπει πρώτα να δούμε από κοντά ποιος ήταν ο επαρχιακός αυτός αριστοκράτης. Ο Ευστάθιος Βοΐλας καταγόταν από μια σημαντική οικογένεια, η οποία είχε δώσει αρκετούς αξιωματούχους κατά το 10^ο και 11^ο αιώνα. Το 10^ο αιώνα συναντάμε το Βάρδα Βοΐλα, στρατηγό Χαλδίας, τον Κωνσταντίνο Βοϊλά, αξιωματούχο στο παλάτι και τον Πετρωνά Βοϊλά, πρωτοσπαθάριο και κατεπάνω Νικοπόλεως. Τον 11^ο αιώνα αναφέρεται ο Ρωμανός Βοΐλας, ο οποίος κατείχε σημαντική θέση στη σύγκλητο της Κωνσταντινούπολης. Είχε μάλιστα συμμετάσχει σε συνωμοσία μαζί με άλλους συγκλητικούς για την απομάκρυνση του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ'.

Η επόμενη υπόμνηση του ονόματος αυτού είναι στη διαθήκη του Ευσταθίου Βοΐλα το 1059. Ο τίτλος του ήταν πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου και ύπατος, τίτλος υψηλός που όμως στα μέσα του 11^{ου} αιώνα βρισκόταν σε παρακμή. Η οικογένειά του αποτελούνταν από τη σύζυγό του Άννα, η οποία πέθανε το 1056, τις δυο του κόρες, Ειρήνη και Μαρία και το γιο του Αωμανό, που πέθανε το 1053. Για κάποιους λόγους που δεν αναφέρει, ο ίδιος και η οικογένειά του άφησαν την Καππαδοκία κι εγκαταστάθηκαν σε μια μακρινή γη. Ο Βρυώνης

τοποθετεί το νέο τόπο κατοικίας του Βοΐλα στην Ιβηρία¹.

Ο Βοΐλας βρισκόταν στην υπηρεσία του δούκα Μιχαήλ και του γιου του, μάγιστρου Βασιλείου, που ήταν πιθανότατα μέλη της οικογένειας των Αποκάπων. Στη νέα του γη ο Βοΐλας απέκτησε 11 κτήματα, τα οποία μοίρασε με διάφορους τρόπους. Πριν συντάξει τη διαθήκη του, είχε ήδη παραχωρήσει την κυριότητα μεγάλου μέρους από τις κτίσεις του. Τέσσερα από τα κτήματα αυτά είχαν περάσει στην κατοχή των κυρίων του κατά τρόπο μάλλον εκβιαστικό. Τρία άλλα κτήματά του παραχωρήθηκαν σε δύο αδέρφια και τον ξάδελφό τους, πρόσωπα που δεν ανήκαν στη οικογένεια του Βοΐλα μοίρασε ό,τι απέμεινε ανάμεσα στις κόρες του και τους συζύγους του, φροντίζοντας να τους εξασφαλίσει ίσα μερίδια στην οικογενειακή περιουσία. Η μεγάλη του κόρη Ειρήνη έλαβε ένα κτήμα, καθώς και σκλάβους, ρούχα και κοπάδια, μερίδιο που συνολικά έφθανε στις 30 λίτρες χρυσού. Η δεύτερη κόρη του έλαβε το μισό από ένα κτήμα, όπως και σκλάβους, ρούχα και κοπάδια, μερίδια που επίσης έφθανε στις 30 λίτρες χρυσού. Ο Βοΐλας είχε προνοήσει ότι τα δύο ζευγάρια θα συνέχιζαν να διαμένουν στο πατρικό σπίτι. Απέναντι από το σπίτι είχε κτίσει μια εκκλησία που ήταν το κέντρο του οίκου του και η οποία στην πραγματικότητα ήταν ο κύριος κληρονόμος. Το ναό αυτό είχε εξοπλιστεί με πλούσια λειτουργικά σκεύη, εικόνες και βιβλία, αφήνοντας την επίβλεψη για την συντήρησή του στους κληρονόμους του, με αυστηρούς μάλιστα όρους. Ο Βοΐλας έδειξε ιδιαίτερη φροντίδα για τα εξαρτημένα μέλη του οίκου του, τους σκλάβους και τις οικογένειές τους. Όλοι απελευθερώθηκαν και τους δόθηκε μια μικρή χορηγία, ωστόσο, όλοι παρέμειναν μέλη του οίκου του, αφού εξακολούθησαν να βρίσκονται στην υπηρεσία των κληρονόμων του Βοΐλα².

Μια άλλη περίπτωση διανομής οικογενειακής περιουσίας στο πλαίσιο ενός αριστοκρατικού οίκου εντοπίζουμε στις διαθήκες του Συμβατίου και της Καλής Πακουριανού, οι οποίοι διέθεταν αξιόλογη περιουσία, καθώς επρόκειτο για δύο σημαντικά πρόσωπα. Ο Συμβάτιος ήταν υψηλόβαθμος αξιωματούχος κι έφερε τον τίτλο του Κουροπολάτη. Η Καλή είχε υψηλή καταγωγή καθώς ήταν κόρη του Νικηφόρου Βασιλάκιου και της Ζωής Διαβατηνής κι έλαβε από τους γονείς της αξιόλογη προίκα. Το ζευγάρι δεν είχε αφήσει απογόνους και παρότι δεν είχαν πολλά κτήματα, διέθεταν μεγάλη περιουσία.

Ο Συμβάτιος έκανε τη διαθήκη του το 1090³. Σύμφωνα με αυτήν άφησε επιτρόπους της περιουσίας του την σύζυγό του και το αδελφό του Σέργιο. Κύρια κληρονόμος ήταν η σύζυγός του, στην οποία άφησε τα τρία από τα τέσσερα προάστια του και το μέρος της περιουσίας που αναλογούσε στην προίκα της, ποσό που ήταν 50 λίτρες. Σημαντικό μέρος της περιουσίας έλαβε ο αδελφός του Σέργιος, στον οποίο άφησε ένα προάστιο καθώς και ζώα (κυρίως αγελάδες κι άλογα), ενώ στον αδελφό της συζύγου του άφησε ένα περισσότερο συμβολικό κληροδότημα. Το υπόλοιπο μέρος της περιουσίας του πέρασε στη μονή Ιβήρων και στα εξαρτημένα πρόσωπα του οίκου του⁴.

Μετά το θάνατο της συζύγου του η Καλή ήταν η κυρία κληρονόμος κι επιτροπος της περιουσίας του. Η ίδια είχε αξιόλογη περιουσία καθώς είχε λάβει προίκα από τον πατέρα της το ποσό των 50 λίτρων χρυσού, ποσό το οποίο είχε δώσει και στις τρεις άλλες κόρες του, μοιράζοντας έτσι το ποσό των 200 λίτρων για την προίκα των κοριτσιών του. Το ποσό αυτό φαίνεται ότι ήταν προσωπική περιουσία της γυναίκας του, αφού μετά το θάνατό του φαίνεται ότι γύριζε σ' αυτήν. Σύμφωνα με τη διαθήκη της, που συντάχθηκε το 1098⁵ μοίρασε στην ακίνητη περιουσία της ανάμεσα στη μονή Ιβήρων (για τη σωτηρία της ψυχής της και του συζύγου της) και τον ξάδελφό της Λέοντα Διαβατηνό. Η κινητή περιουσία της μοιράστηκε σε

¹ Vryonis Sp, *The will of Eustathios Boilas*, ό.π. σελ. 273 – 5.

² Paul Magdalino, «*The Byzantine Aristocratic οίκος*», στο *Byzantine Aristocracy*, ό.π. , σελ. 98.

³ Ιβηρίτης Ι., «*Εκ του αρχείου της εν Αγίω Όρει Ιεράς Μονής των Ιβήρων. Βυζαντινά Διαθήκα*», *Ορθοδοξία* 5 (1950), σελ. 613 – 18.

⁴ Magdalino, στο *Byzantine Aristocracy* ό.π. , σελ. 99

⁵ Ιβηρίτης, ό.π., *Ορθοδοξία* 6 (1951), σελ. 364-71.

διάφορα πρόσωπα, κυρίως τ' αδέρφια της. Τα δύο πρόσωπα που επωφελήθηκαν περισσότερο ήταν ο Σέργιος, αδελφός του συζύγου της, ο οποίος έλαβε ένα αξιόλογο χρηματικό ποσό («δια χαράγματος λίτρας πεντηκοντατέπταρας») και η μοναχή Ελένη Διαξενή, η οποία έλαβε «δια χαράγματος λίτρας τριάκοντα τέταρτα τρία». Ιδιαίτερες παροχές προέβλεψε για 29 ανθρώπους που βρίσκονταν στην υπηρεσία της : 10 ελεύθερους υπηρέτες και 19 απελεύθερους δούλους, για τον καθένα από τους οποίους κανόνισε να λάβουν ένα χρηματικό ποσό κι ένα κομμάτι από την κινητή περιουσία⁶.

Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι η περιουσία διανεμόταν στο πλαίσιο του οίκου, ανάμεσα στα συγγενικά και εξαρτημένα μέλη που τον αποτελούσαν. Η διανομή της οικογενειακής περιουσίας ήταν μια σημαντική στιγμή για την οικογένεια και την πορεία της στο μέλλον. Ασφαλώς η ισομερής κατανομή ανάμεσα στους κληρονόμους στην κατάκτηση της οικογενειακής περιουσίας, ωστόσο τροφοδοτούσε τα νέα μέλη μ' ένα αξιόλογο εισόδημα, που λειτουργούσε ως βάση για να επεκτείνουν την οικονομική τους δύναμη και να εδραιωθούν στους κόλπους της επαρχιακής αριστοκρατίας. Στην περίπτωση που δεν υπήρχαν άμεσοι κληρονόμοι, τότε σημαντικό μέρος της περιουσίας περιερχόταν στα συγγενικά πρόσωπα του ανθρώπου που έφτιαχνε τη διαθήκη του.

Πέρα από την οικογενειακή περιουσία, μια άλλη σημαντική πηγή εισοδήματος για τους αριστοκράτες ήταν η κατοχή ενός υψηλού τίτλου και συνακόλουθα μιας σημαντικής διοικητικής θέσης. Εκτός από το αδιαμφισβήτητο κύρος, η κατοχής ενός υψηλού τίτλου ή μιας σημαντικής θέσης απέφερε στον κάτοχό της ένα ετήσιο εισόδημα που κυμαινόταν από μια λίτρα χρυσού, δηλαδή 72 νομίσματα, ποσό που αντιστοιχούσε στα κατώτερα αξιώματα (σπαθαρίοι, στράτορες, κανδιδάτοι, σπαθαροκανδιδάτοι, πρωτοσπαθαρίοι), ως τις 40 λίτρες χρυσού, ποσό που έπαιρναν οι ανώτεροι αξιωματούχοι, όπως ο κουροπαλάτης. Οι στρατηγοί των Ανατολικών, των Αρμενικών και των Θρακησίων, οι οποίοι κατείχαν τους υψηλότερους τίτλους, λάμβαναν ετησίως 40 λίτρες χρυσού, ενώ άλλοι στρατηγοί, ανάλογα με τη σπουδαιότητα της διοίκησής τους, λάμβαναν 10 ή 20 λίτρες.⁷

Στην περίπτωση του πρωτοσπαθαρίου Ευστάθιου Βοΐλα μπορούμε να υπολογίσουμε τη χρηματική περιουσία κατ' ελάχιστο στις 100 λίτρες χρυσού και του απέφερε ένα ετήσιο εισόδημα που έφτανε ή ξεπερνούσε τα 200 νομίσματα. Ο τίτλος του πρωτοσπαθαρίου απέφερε ένα ετήσιο εισόδημα 72 νομισμάτων, ποσό που αντιπροσώπευε το ούμε να υπολογύ ετησίου εισοδήματός του⁸. Όσο πιο σημαντικός ήταν ο τίτλος τόσο πιο σημαντική ήταν κι η οικονομική αξία που αντιπροσώπευε για τον άνθρωπο που τον έφερε. Αυτό το κατανοούμε αν συγκρίνουμε την περίπτωση του Βοΐλα με αυτή του Συμβάτιου Πακουριανού, ο οποίος κατείχε τον τίτλο του κουροπαλάτη, που του απέφερε ετήσιο εισόδημα 40 λίτρων χρυσού, ενώ η κτηματική περιουσία απέδιδε ετησίως 3,5 λίτρες χρυσού. Ο τίτλος στην περίπτωση αυτή απέφερε εισόδημα 10-12 φορές υψηλότερο απ' ό,τι η κτηματική περιουσία⁹.

Σε γενικές γραμμές η οικονομική δύναμη των προσώπων που έφεραν αυλικά αξιώματα, ακόμα και τα κατώτερα, ήταν πολύ σημαντική. Το γεγονός αυτό είμαστε σε θέση ν' αποδείξουμε μελετώντας ορισμένες κτητορικές επιγραφές χρονολογημένες από τον 9^ο ως τον 11^ο αιώνα, οι οποίες αποκαλύπτουν τη δράση ορισμένων αξιωματούχων ως ιδρυτών εκκλησιών σε διάφορα σημεία του ελληνικού χώρου.

Μια επιγραφή μας αποκαλύπτει ότι το 871 ένα ζευγάρι Αθηναίων, ο Κωνσταντίνος και η Αναστασώ, μαζί με το γιο τους Ιωάννη, ο οποίος ήταν αυτοκρατορικός δρουγγάριος, ίδρυσαν την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στην Αθήνα¹⁰. Σε μια άλλη περίπτωση

⁶ Magdalino στο *Byzantine Aristocracy*, ό.π. σελ. 99

⁷ J. Cl. – Cheynet, «*Fortune et puissance de l' aristocratie (X^e – XIIe siècle)*» στο *Hommes et richesses dans l' empire Byzantin VIIIe – XVe siècle*, vol II, ed. V. Kravari, J. Lefort et C. Morrisson, Paris 1991, σελ. 201-203.

⁸ Cheynet, *Fortune et puissance*, ό.π., σελ. 203

⁹ Kazhdan – Epstein, *Change in Byzantine Culture*, ό.π. σελ. 100 - 1

¹⁰ Α. Χυγοπούλου, *Ευρετήριον των μεσαιωνικών μνημείων* 1. Αθηνών, Fasc 2, Athens 1929, Fig. 88

πληροφορούμαστε από επιγραφή που βρέθηκε στην ανατολική πλευρά του ναού του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου στη Θήβα ότι ο ναός θεμελιώθηκε από το Βασίλειο, βασιλικό κανδιδάτο, το 872 επί βασιλείας του αυτοκράτορα Βασιλείου Α¹¹. Επιπλέον το Σεπτέμβριο του 1049 ο σπαθαροκανδιδάτος Νικόλαος Καλόμαλος ανήγειρε το ναό του Αγίου Θεοδώρου στην πόλη των Αθηνών¹².

Μεγαλύτερη δραστηριότητα στον τομέα αυτό είχαν οι πρωτοσπαθάριοι, όπως φαίνεται από τις επιγραφές. Το πιο γνωστό παράδειγμα είναι του Λέοντα, βασιλικού πρωτοσπαθάριου και επί των οικιακών, ο οποίος ίδρυσε το 873/874 το ναό της Σκριπού στον Ορχομενό της Βοιωτίας, όπως μας αποκαλύπτουν οι τέσσερις επιγραφές που βρέθηκαν μέσα στο ναό. Ο αξιωματούχος αυτός κατείχε σημαντικά κτήματα και κοπάδια στην περιοχή του Ορχομενού. Γνωρίζουμε το αξίωμα που έφερε (βασιλικός πρωτοσπαθάριος και επί των οικιακών), το οποίο αναφέρεται στις επιγραφές και το οποίο κατά τον 9^ο αιώνα ήταν πολύ υψηλό και τον έθετε σε υψηλή θέση στην υπηρεσία του αυτοκράτορα. Τον 9^ο αιώνα πολλοί σημαντικοί αξιωματικοί, όπως θεματικοί στρατηγοί, δεν κατείχαν αξίωμα υψηλότερο απ' αυτό του πρωτοσπαθάριου. Για μια μικρή κωμόπολη όπως η Σκριπού, ένας πρωτοσπαθάριος ήταν πολύ σημαντικός άρχοντας. Η Σκριπού ήταν το προάστιό του και ήταν κάτω από τον έλεγχό του. Πρόκειται για κάποιον μεγάλο ιδιοκτήτη, ο οποίος αφού πλούτισε στην πρωτεύουσα, θέλησε να ιδρύσει μια εκκλησία στον τόπο που βρισκόταν η οικονομική του βάση, μια εκκλησία που θα χρησιμοποιούσαν τόσο οι τοπικοί άρχοντες όσο και οι απλοί χωρικοί της περιοχής¹³.

Έχουμε κάποια άλλα παραδείγματα που προέρχονται από τον 11^ο αιώνα. Το Σεπτέμβριο του 1028 ένα υψηλόβαθμος αξιωματούχος, που κατείχε τη σημαντική θέση του βασιλικού πρωτοσπαθάριου και κατεπάνω Λογγοβαρδίας, ονόματι Χριστόφορος, ίδρυσε την Παναγία των Χαλκίων στην Θεσσαλονίκη, όπως αποκαλύπτουν δύο επιγραφές του ναού¹⁴. Τον ίδιο αιώνα τοποθετείται η ανέγερση ενός ναού στην Αετόλοφο της Βέσαινας από τον πρωτοσπαθάριο Ευστάθιο¹⁵.

Η ίδρυση εκκλησιών, που φαίνεται μέσα από τις παραπάνω επιγραφές, ήταν μια αρκετά δαπανηρή υπόθεση, όπως φαίνεται ιδιαίτερα στην περίπτωση της Σκριπού και ήταν ενδεικτική για την οικονομική δύναμη που διέθεταν οι αξιωματούχοι μέση ή ανώτερης εμβέλειας ανάλογα με τον τίτλο τους.

Πέρα από την ίδρυση εκκλησιών η οικονομική εμβέλεια των διαφόρων αξιωματούχων μπορεί να καταδειχθεί μέσα από την μελέτη των προσφορών των αρχόντων της Πελοποννήσου στη εκστρατεία που ετοιμάζε ο Ρωμανός Λεκαπηνός στο θέμα Λογγοβαρδίας κατά το πρώτο μισό του 10^{ου} αιώνα. Αναφορικά με τους εκκλησιαστικούς άρχοντες, γνωρίζουμε ότι οι δύο μητροπολίτες, Κορίνθου και Πατρών, προσέφεραν 4 άλογα ο καθένας, οι επίσκοποι και τα μοναστήρια από 2 άλογα και άπορα μοναστήρια έδωσαν 1 άλογο ανά δύο. Όσον αφορά τους κοσμικούς άρχοντες, οι πρωτοσπαθάριοι προσέφεραν 3 άλογα ο καθένας, οι σπαθαροκανδιδάτοι 2 άλογα, ενώ οι σπαθάριοι και οι στρατορες προσέφεραν από 1 άλογο ο καθένας. Οι στρατιώτες με τη σειρά τους συνεισέφεραν 5 νομίσματα ο καθένας, ενώ ο άποροι στρατιώτες προσέφεραν ο καθένας το μισό από το παραπάνω ποσό. Οι προσφορές αυτές των στρατιωτικών ρυθμίζονταν ανάλογα με την οικονομική τους δύναμη. Ο Νικόλαος Οικονομίδης μελετώντας τις προσφορές αυτές, προσπάθησε να υπολογίσει τη διαφορά της οικονομικής δύναμης μεταξύ των αξιωματούχων και των απλών στρατιωτών.

¹¹ Γ. Α. Σωτηρίου, *Ο εν Θήβαις βυζαντινός ναός Γρηγορίου του Θεολόγου*, Αρχαιολογική Εφημερίς 1924, σελ. 1-26.

¹² V. Laurent, *Nicolas Kalomaras et l'eglise de Saints Theodore a Athnes*, Ελληνικά 7, 1934, σελ. 72 – 82.

¹³ N. Oikonomides, *Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Skripou en Beotie*, TM 12, 1994, 479 – 93.

¹⁴ J. M. Spieser, «*Inventaires en vue d'un recueil de inscriptions historiques de Byzance I. Les inscriptions de Thessalonique*», TM 5, 1973, σελ. 163 – 4.

¹⁵ Anna Avramea, «*Inventaires en rue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance V. Inscriptions de Thessoille*», TM 10, 1987, σελ. 368 – 9.

Υπολόγισε λοιπόν ότι το κάθε άλογο που προσέφεραν οι αξιωματούχοι άξιζε 12 νομίσματα, δηλαδή 2,5 φορές περισσότερο από το ποσό των 5 νομισμάτων που προσέφεραν οι απλοί στρατιώτες, Τα 3 άλογα που προσέφεραν οι πρωτοσπαθάριοι αναλογούσαν στο ποσό των 36 νομισμάτων, τα 2 άλογα των σπαθαροκανδιδάτων εξισώνονταν με 24 νομίσματα, ενώ η προσφορά των σπαθαρίων και τον στρατόρων αναλογούσε στα 12 νομίσματα. Αν συγκρίνουμε τα ποσά αυτά με τις εισφορές των στρατιωτών που έφταναν τα 5 νομίσματα, μπορούμε να καταλάβουμε ότι οι αξιωματούχοι είχαν πολύ μεγαλύτερη οικονομική δύναμη από τους απλούς στρατιώτες και μπορούσαν να προσφέρουν ποσά από 2,5 ως 6 φορές υψηλότερα σε σχέση με τους απλούς στρατιώτες¹⁶.

Τα παραπάνω δεδομένα μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι Βυζαντινοί αξιωματούχοι διέθεταν αξιόλογη οικονομική δύναμη, αρκετά μεγαλύτερη από των απλών ανθρώπων, όπως μας δείχνει η σύγκριση της οικονομικής τους επιφάνειας με αυτή των απλών στρατιωτών. Μια άλλη διαπίστωση που προκύπτει από τα παραπάνω είναι ότι ο ετήσιος μισθός που λάμβαναν ανάλογα με τον τίτλο τους αποτελούσε ένα σημαντικό κομμάτι της περιουσίας τους, όπως αποδεικνύουν οι περιπτώσεις του Ευστάθιου Βοΐλα και πολύ περισσότερο του Συμβάτιου Πακουριανού.

Παράλληλα με την οικογενειακή περιουσία και τους μισθούς που εξασφάλιζε η κατοχή υψηλών αξιωμάτων και διοικητικών θέσεων, μια εξίσου σημαντική πηγή εισοδήματος για τους επαρχιακούς αριστοκράτες αποτελούσαν οι αυτοκρατορικές δωρεές.

Οι δωρεές αυτές συνίσταντο κυρίως σε παραχωρήσεις φορολογικών εσόδων, φοροαπαλλαγές και σε εκχωρήσεις γης. Οι αυτοκρατορικές δωρεές λάμβαναν χώρα κάτω από ορισμένες συνθήκες, κυρίως ως αμοιβή ή αντάλλαγμα για κρατικές υπηρεσίες κι εξαρτώνταν από τη θέληση του δωρητή (δηλαδή του αυτοκράτορα). Απευθύνονταν είτε σε φυσικά πρόσωπα (απλούς ανθρώπους, αξιωματούχους, διοικητικούς υπαλλήλους) είτε σε οργανισμούς, ιδρύματα και πόλεις. Ο αυτοκράτορας παραχωρούσε τις δωρεές αυτές στους αριστοκράτες, λαϊκούς ή εκκλησιαστικούς, με σκοπό να εξασφαλίσει την υποστήριξη και τη συμμαχία τους. Η παραχώρηση γινόταν με κάποια επίσημη πράξη, ένα χρυσόβουλο και το προνόμιο ονομαζόταν δωρεά, επίδοση ή χορηγία. Οι δωρεές αυτές γίνονταν κάτω από ορισμένους όρους, τους οποίους υπαγόρευε το κράτος μέσα στα χρυσόβουλα, ώστε να διασφαλίζει τα δικαιώματά του. Ανάλογα με την περίπτωση μια δωρεά μπορούσε να είναι προσωπική ή μεταβιβάσιμη κι επιπλέον προσωρινή ή κληρονομική, πράγμα που εξαρτιώταν από τη θέληση του δωρητή κι από τη δύναμη του προσώπου στο οποίο απευθυνόταν¹⁷.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να δούμε από κοντά ορισμένες μορφές δωρεών, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα το είδος των προνομίων αυτών. Μια χαρακτηριστική μορφή αυτοκρατορικής δωρεάς ήταν η απόδοση έγγειου φόρου, κυρίως σε είδος, που λεγόταν ακρόστιχον. Η δωρεά αυτή αποτελούσε ένα ετήσιο εισόδημα για τον ευεργετούμενο κι ήταν προσωπική. Ανάλογη ήταν κι η δωρεά που σχετιζόταν με την παραχώρηση από το κράτος των κερδών από ένα φορολογικό εισόδημα προς τον ευεργετούμενο, φόροι που αφορούσαν ένα συγκεκριμένο μέρος ή μια ολόκληρη φορολογική ενότητα (πχ. μια ολόκληρη πόλη) ή ακόμα και μια συγκεκριμένη κατηγορία φορολογουμένων. Το προνόμιο αυτό ήταν μεταβιβάσιμο και κληρονομικό. Ένα διαφορετικό είδος δωρεάς, αρκετά διαδεδομένο ήταν το χαριστίκιον. Το προνόμιο αυτό συνίστατο στη δωρεά σε κάποιο λαϊκό αριστοκράτη της διοίκησης ενός μοναστηριού και της περιουσίας του. Η δωρεά αυτή μπορούσε να είναι προσωπική και να ισχύει μόνο για το πρόσωπο στο οποίο παραχωρήθηκε αρχικά, ήταν όμως δυνατό να περάσει στους απογόνους του ευεργετούμενου και να διαρκέσει αρκετές γενιές. Το κράτος παραχωρούσε τη χαριστική δωρεά σε κάποιο λαϊκό αριστοκράτη με σκοπό να

¹⁶ N. Oikonomides, *Social structure of countryside*, ό.π. σελ. 109 – 125.

¹⁷ Helene Glykatzis Ahrweiler, «*La concession des droits incorporels. Donations conditionnelles*» στο *Congres International des etudes Byzantines*, 12th Congress Ochride 1961, Actes vol 2, σελ. 103-5.

ενισχύσει την οικονομική ενός μοναστηριού. Ωστόσο επειδή η διαχείριση των οικονομικών των μοναστηριών ήταν αρκετά επωφελής υπόθεση, οι αριστοκράτες προσπαθούσαν να οικειοποιηθούν τις μοναστηριακές περιουσίες, πράγμα που αρκετές φορές το κατάφεραν και να τις εκμεταλλευτούν για το προσωπικό τους όφελος¹⁸.

Ένας πιο περίπλοκος τρόπος δωρεάς ήταν η πρόνοια, της οποίας τα κύρια χαρακτηριστικά ήταν η εκχώρηση φορολογικών εσόδων από το κράτος σε στρατιώτες με αντάλλαγμα την προσφορά στρατιωτικών υπηρεσιών. Οι ερευνητές έχουν διατυπώσει διαφορετικές απόψεις σχετικά με το αν η πρόνοια περιλάμβανε κυριαρχικά δικαιώματα πάνω στη γη. Ένας από τους ερευνητές που υποστήριξαν τη άποψη αυτή ήταν ο Ostrogorsky, ο οποίος ανέφερε ότι οι προνοιαίοι λάμβαναν για χρήση και διαχείριση διάφορα προνόμια, κυρίως κτηματική περιουσία, μαζί με τους πάροικους που ήταν εγκατεστημένοι εκεί και χρησιμοποιεί το προνόμιο αυτό για να υποστηρίξει την ύπαρξη ενός είδους φεουδαρχίας στο Βυζάντιο. Ανεξάρτητα απ' αυτό πρέπει να αναφέρουμε ότι η πρόνοια εμφανίστηκε στις αρχές του 12^{ου} αιώνα και αρχικά δεν ήταν μεταβιβάσιμη. Η πρώτη παραχώρηση πρόνοιας που αναφέρεται στις πηγές αφορούσε ένα προάστιο που παραχωρήθηκε πριν το Δεκέμβριο του 1118 ή 1119 σε τρεις στρατιώτες, τον Ανδρέα Ρωμανό Ρεντίνο και τα αδέρφια Θεότιμο και Λέοντα Λουκίτη. Πάντως κατά το 12^ο αιώνα η πρόνοια δεν είχε αποκτήσει ακόμα μεγάλη σημασία και οι προνοιαίοι δεν έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην κοινωνική δομή του Βυζαντίου. Φαίνεται ότι ο θεσμός αυτός απέκτησε μεγαλύτερη σημασία κατά την περίοδο της δυναστείας των Παλαιολόγων, οπότε έγινε μεταβιβάσιμη και κληρονομική.

Τέλος, ένα διαφορετικό είδος προνομίων ήταν τα ναυτικά προνόμια που παραχωρήθηκαν μετά το 1070 στους αριστοκράτες, τα οποία διευκόλυναν τις εμπορικές τους δραστηριότητες, απαλλάσσοντάς τους από διάφορους φόρους. Έτσι κάποιοι ισχυροί γαιοκτήμονες απέκτησαν ναυτικά προνόμια ανάλογα μ' εκείνα των Ενετών εμπόρων¹⁹.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα το είδος των δωρεών αυτών, είναι απαραίτητο να παραθέσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα που μας προσφέρουν οι πηγές. Έχουμε την περίπτωση του Μιχαήλ Απταλειάτη, ο οποίος διέθετε τους υψηλούς τίτλους του πατρικίου, ανθυπάτου και κριτού. Ο Απταλειάτης είχε λάβει δύο αυτοκρατορικά χρυσόβουλα, το πρώτο από τον Μιχαήλ 7^ο και το δεύτερο από τον Νικηφόρο Βοτανειάτη, τα οποία του παραχωρούσαν φοροαπαλλαγές για τα κτήματα που κατείχε²⁰. Πιο χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του Γρηγορίου Πακουριανού, ο οποίος κατείχε την υψηλή θέση του μέγα δομέστικου της Δύσεως και ήταν ιδιοκτήτης μιας μεγάλης περιουσίας. Ο Πακουριανός είχε λάβει εκτεταμένα προνόμια από τους αυτοκράτορες. Στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας φυλάσσονταν 92 αυτοκρατορικές πράξεις που αφορούσαν τα κτήματα του Πακουριανού και άλλες 50 φυλάσσονταν στο μοναστήρι που είχε ιδρύσει ο Πακουριανός²¹. Μια από τις αυτοκρατορικές πράξεις του παραχωρούσε ένα λογίσμιον το οποίο του έδινε το δικαίωμα να συλλέγει όλους τους φόρους από τα κτήματά του. Το κράτος παραχώρησε στον Πακουριανό όλα του τα δικαιώματα από τα έσοδα των κτημάτων του κι ένα χρυσόβουλο ακύρωνε τις απαιτήσεις του δημοσίου ταμείου αν τα εισοδήματά του ξεπερνούσαν το ύψος που προέβλεπε το λογίσμιον. Πέρα από τους λαϊκούς γαιοκτήμονες, μεγάλες παραχωρήσεις μετρητών από φορολογικά έσοδα γίνονταν από αυτοκράτορες προς τα ευνοούμενά τους μοναστήρια. Τα πιο γενναιόδωρα σολέμνια παραχωρήθηκαν σε αθωνικά μοναστήρια, όπως αποδεικνύεται από τα σωζόμενα έγγραφα. Μέχρι το 1057 η μονή Μεγίστης Λαύρας λάμβανε από αυτοκρατορικές δωρεές (του Νικηφόρου Β', του Ιωάννη Τσιμισκή και του Βασιλείου Β') το ετήσιο ποσό των 8

¹⁸ Ahrweiler, *Concession de droits incorporels*, ό.π. σελ. 106 – 114.

¹⁹ Alan Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900 – 1200*, μετάφραση Ελένη Σταμπογλή, Αθήνα 1997, σελ. 126-127 και 384 – 5.

²⁰ P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, σελ. 94 – 112.

²¹ Lemerle, *Cinq études*, ό.π. σελ. 154 – 7.

λίτρων και 20 νομισμάτων, ποσό το οποίο ο Μιχαήλ Β΄ επιβεβαίωσε και πρόσθεσε σ' αυτό τρεις επιπλέον λίτρες.²²

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι οι δωρεές των αυτοκρατόρων αποτελούσαν ένα σημαντικό μέρος της περιουσίας των αριστοκρατών και συντελούσαν σε μεγάλο βαθμό στην αύξηση της οικονομικής τους δύναμης. Οι δωρεές αυτές εντάσσονταν στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής πολιτικής που επιδίωκε τη συγκρότηση συμμαχιών με τα μέλη της αριστοκρατίας με σκοπό να ενισχύσει τη θέση και τη δύναμή του. Το κράτος ήταν σε θέση να ελέγχει τις δωρεές αυτές και έθετε τους όρους του για να τις πραγματοποιήσει. Άλλωστε ο αυτοκράτορας είχε τη δύναμη να ανακαλεί τις δωρεές αυτές όταν απέσυρε την εύνοιά του προς τον ευεργετούμενο. Σε όσο δυσκολότερη θέση βρισκόταν το κράτος κι ο αυτοκράτορας, τόσο διευρύνονταν τα προνόμια που παραχωρούνταν στους αριστοκράτες ώστε να εξασφαλιστεί η υποστήριξη τους. Είναι ενδεικτικό ότι από το 1070-1080, περίοδο που το κράτος βρισκόταν οικονομικά και πολιτικά σε δυσχερή θέση, διευρύνθηκαν οι δωρεές προς τους αριστοκράτες, λαϊκούς κι εκκλησιαστικούς. Ωστόσο μέχρι το 12^ο αιώνα το κράτος κι ο αυτοκράτορας ήταν σε θέση να ελέγχουν τα προνόμια που παραχωρούσαν προς τους αριστοκράτες και να επιβάλλουν τους όρους τους σ' αυτά, όροι που γίνονταν σεβαστοί. Πάντως πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν ήταν εύκολο για τους επαρχιακούς αριστοκράτες να εξασφαλίσουν αυτοκρατορικές δωρεές καθώς ήταν μακριά από την Κωνσταντινούπολη και τον αυτοκράτορα.

Θέλοντας στο σημείο αυτό να συνοψίσουμε τα συμπεράσματά μας, αναφορικά με τη φύση της οικονομικής δύναμης των επαρχιακών αριστοκρατών, πρέπει να πούμε ότι η δύναμη αυτή συνίστατο στην κινητή και ακίνητη περιουσία που κληρονομούσαν από τους προγόνους τους (γη, σπίτια, χρήματα, πολύτιμα αντικείμενα), στα εισοδήματα που τους επέφερε η κατοχή ενός αξιώματος κι η θέση τους στη διοίκηση, εισοδήματα που ανάλογα με την ιεραρχική τους θέση μπορούσαν να αποτελούν ένα σεβαστό μέρος της συνολικής τους περιουσίας και στις δωρεές των αυτοκρατόρων, που συνίσταντο κυρίως σε παραχωρήσεις φορολογικών εισοδημάτων και φοροαπαλλαγών. Το μέγεθος της περιουσίας των επαρχιακών αυτοκρατόρων ποίκιλε ανάμεσα στη μέτρια οικονομική δύναμη που διέθετε ο εξόριστος πρωτοσπαθάριος Ευστάθιος Βοΐλας και στην εκτεταμένη περιουσία που είχε στην κατοχή του ο μέγας δομέστικος της Δύσης, Γρηγόριος Πακουριανός. Η φύση της οικονομικής αυτής δύναμης δεν ήταν σταθερή, καθώς η μετρίου βεληνεκούς περιουσία που είχε στην διάθεσή του ένας επαρχιακός αριστοκράτης μπορούσε να επηρεαστεί από διάφορους παράγοντες (πολιτικές κρίσεις, εχθρικές επιδρομές, φυσικές καταστροφές). Ο βασικός ρυθμιστικός παράγοντας για την δημιουργία και τη διατήρηση των περιουσιών αυτών ήταν η αυτοκρατορική παρέμβαση, αφού ο αυτοκράτορας ήταν αυτός που μοίραζε τ' αξιώματα και τις διοικητικές θέσεις και παραχωρούσε προνόμια κατά τη βούλησή του.

Β) Διαμόρφωση των μεγάλων ιδιοκτησιών και η αγροτική οικονομία.

Το Βυζάντιο κατά τη διάρκεια της πορείας του μέσα στους αιώνες, παρά τις αλλαγές και τις ανακατατάξεις που υπέστη, δε σταμάτησε ποτέ να βασίζεται στην αγροτική οικονομία και να αποτελεί μια κατά βάση αγροτική κοινωνία. Διαθέτοντας μια τέτοια οικονομική βάση, δεν είναι περίεργο το γεγονός ότι καθοριστικός παράγοντας της οικονομικής δύναμης ήταν η γαιοκτησία.

Σύμφωνα με μια άποψη των μελετητών (κυρίως του Kazhdan), που γίνεται γενικά αποδεκτή, φαίνεται ότι η υψηλή κυριαρχία (*dominium directum*) πάνω στη γη ανήκε στο κράτος. Η απόκτηση γης δεν ισοδυναμούσε αυτόματα με ιδιοκτησία, παρά μόνο με κατοχή και χρήση (*detentio*). Για την ουσιαστική ιδιοκτησία της γης ήταν απαραίτητη η επικύρωση από

²² Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, ό.π. σελ. 40.

τον αυτοκράτορα με κάποιο επίσημο πρακτικό, συνήθως χρυσόβουλο. Το δικαίωμα του κράτους για επικυριαρχία πάνω στη γη δεν απέκλειε άλλες μορφές γαιοκτησίας, ιδιωτικής ή εκκλησιαστικής (περιλαμβανομένης και της μοναστηριακής) διαφόρου μεγέθους. Δεν υπήρχαν μεγάλες διαφορές ανάμεσα σ' αυτές τις δύο κατηγορίες γαιοκτημόνων²³. Ωστόσο, η εκκλησιαστική ιδιοκτησία ήταν πιο σταθερή, καθώς δεν κατακερματιζόταν μεταξύ κληρονόμων και δεν επηρεαζόταν σε μεγάλο βαθμό από τις πολιτικές ανακατατάξεις. Ασφαλώς η γαιοκτησία, μεγάλου ή μεσαίου μεγέθους, αποτελούσε το πιο σημαντικό κεφάλαιο της οικονομικής δύναμης των επαρχιακών αριστοκρατών, λαϊκών ή εκκλησιαστικών. Ορισμένοι από τους ιδιοκτήτες ζούσαν στα κτήματά τους, ενώ άλλοι κατοικούσαν στις πόλεις και επισκέπτονταν τα κτήματά τους μόνο κατά την περίοδο της συγκομιδής. Στη συνέχεια θα ερευνήσουμε την πορεία της γαιοκτησίας στο Βυζάντιο και τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκαν οι μεγάλες γαιοκτησίες.

Είναι γνωστό ότι κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, τον 4^ο μέχρι τον 6^ο αιώνα, κυριαρχούσε η μεγάλη ιδιοκτησία, ενώ η κύρια παραγωγική δύναμη αντιπροσωπευόταν από τους κολωνούς, οι οποίοι ήταν εξαρτημένοι καλλιεργητές στην υπηρεσία των μεγάλων γαιοκτημόνων. Οι συνθήκες μεταβλήθηκαν από τον 7^ο αιώνα, οπότε το κράτος υπέστη μεγάλες αναστατώσεις, εσωτερικές και εξωτερικές, που οδήγησαν στην κατάρτιση μεγάλων ιδιοκτησιών. Την περίοδο αυτή ενισχύθηκε η μικρή ελεύθερη ιδιοκτησία, απλή ή στρατιωτική. Η τελευταία αναπτύχθηκε στα χρόνια του Ηρακλείου (610-641) και των διαδόχων του με την εισαγωγή του θεσμού των θεμάτων στη στρατιωτική οργάνωση και την εμφάνιση των στρατιωτικών κτημάτων. Οι αγρότες αυτοί θεωρούνταν κύριοι της περιουσίας τους, κινητής ή ακίνητης. Ήταν μέλη της κοινότητας χωριού και συνδέονταν μεταξύ τους με την συλλογική υποχρέωση καταβολής των φορολογικών υποχρεώσεων προς το κράτος²⁴.

Τις κυριότερες πληροφορίες για την περίοδο αυτή τις αντλούμε μέσα από το Γεωργικό Νόμο, ένα έργο που χρονολογείται στα τέλη του 7^{ου} – αρχές του 8^{ου} αιώνα. Στο κείμενο αυτό περιέχονται σαφείς ενδείξεις για διαφορές²⁵ στην οικονομική και την κοινωνική κατάσταση των μελών της αγροτικής κοινότητας, υπήρχε δηλαδή οικονομική και κοινωνική διαστρωμάτωση, η οποία με τον καιρό διευρυνόταν. Υπήρχαν δύο είδη εκμίσθωσης των κτημάτων, η ημίσεια, που αφορούσε τη διαίρεση της παραγωγής μεταξύ του κυρίου της γης και του εκμισθωτή σε δύο ίσα μέρη και η μαρτή, κατά την οποία ο εκμισθωτής καλλιεργούσε τη γη και το παραχωρούμενο ποσοστό της σοδειάς ήταν το 1/10. Η συγκέντρωση κτηματικής περιουσίας στο πλαίσιο της κοινότητας επιτυγχανόταν με την οικειοποίηση από εύπορους χωρικούς των εγκαταλειμμένων γαιών του χωριού. Στην περίπτωση που ένας γεωργός δεν κατάφερε να πληρώσει τους φόρους που του αναλογούσαν, έχανε τα δικαιώματά του πάνω στη γη και την εγκατέλειπε. Κάποιοι εύποροι κτηματίας που είχε τα μέσα να καλλιεργήσει τη γη αυτή και να πληρώσει τους φόρους γι' αυτήν, είχε τη δυνατότητα να την πάρει στην κατοχή του και ν' αυξήσει τα κτήματά του. Αρχίζουν να φαίνονται τα πρώτα ψήγματα συγκέντρωσης γης, καθώς η εδραίωση της θεματικής οργάνωσης έδινε την ευκαιρία τους στρατιωτικούς διοικητές των επαρχιών να συγκεντρώσουν ακίνητη περιουσία αξιόλογη. Τα πιο πλήρη στοιχεία για την κτηματική περιουσία του 8^{ου} αιώνα αφορούν την περιουσία του Αγίου Φιλάρτου του Ελεήμονος, ο οποίος κατείχε 48 κτήματα που ήταν διάσπαρτα σε τρεις περιοχές, την Παφλαγονία, τον Πόντο και τη Γαλατία, ωστόσο το κύριο μέρος της περιουσίας του ήταν τα κοπάδια του.

Μετά τον 8^ο αιώνα οι γαιοκτήμονες μπόρεσαν να εδραιώσουν καλύτερα την οικονομική τους βάση, καθώς το κράτος σταδιακά ανέκαμπτε από την κρίση των προηγούμενων αιώνων. Μια περίπτωση μεγάλης συγκέντρωσης κτημάτων κατά τον 9^ο αιώνα

²³ A. Kazhdan, «*State, Feudal and Private Economy in Byzantium*», DOP 47, 1993, σελ. 83 - 100

²⁴ Harvey, *Οικονομική Ανάπτυξη*, ό.π., σελ. 40.

²⁵ W. Ashburner, «*The farmer's Law*», *Journal of Hellenic Studies* 30 (1910), σσ. 85 - 108 και 32 (1912) σσ. 68-95.

είναι αυτή της χήρας Δανιηλίδας στην Πάτρα, η οποία ήταν μια αρχόντισσα της περιοχής. Η Δανιηλίδα κληροδότησε, ανάμεσα στα άλλα, στον αυτοκράτορα Βασίλειο Α' 80 προάστια και πολύ μεγάλο αριθμό σκλάβων, πράγμα που δείχνει τη μεγάλη γαιοκτησία της. Οι ερευνητές δεν έχουν καταλήξει ακόμα στον τρόπο που αυτή η γυναίκα κατόρθωσε να συγκεντρώσει στα χέρια της τόσο μεγάλη περιουσία, κινητή και ακίνητη. Η ύπαρξη μεγάλης ιδιοκτησίας αξιωματούχων που εμφανίζονται ως κτήτορες σημαντικών εκκλησιών σε διάφορα σημεία της ελληνικής επικράτειας, περιπτώσεις που έχουν προαναφερθεί. Συγκεκριμένα οικονομικά στοιχεία δεν διαθέτουμε, όμως η κτήση μιας σημαντικής εκκλησίας στην επαρχία προϋπέθετε μια αρκετά υπολογίσιμη οικονομική βάση και ως εκ τούτου μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι αξιωματούχοι αυτοί διέθεταν αρκετή περιουσία, η οποία θα ήταν κατά κύριο λόγο κτηματική. Εκείνη την εποχή πάντως οι μεγάλες ιδιωτικές γαιοκτησίες, αν και αυξάνονταν σε αριθμό δεν αποτελούσαν ακόμα τον κύριο κανόνα.

Τη μεγάλη ιδιωτική γαιοκτησία βρίσκουμε εδραιωμένη κατά τον 10^ο αιώνα. Τον αιώνα αυτό αυξήθηκε το μέρος της γης που βρισκόταν στα χέρια των μεγαλογαιοκτημόνων. Είχε μειωθεί ο αριθμός των ανεξάρτητων καλλιεργητών κι αυξήθηκε αντίστοιχα ο αριθμός των εξαρτημένων γεωργών που ανήκουν είτε στο κράτος είτε σε ιδιώτες γαιοκτήμονες. Ιδιαίτερη συγκέντρωση γης παρατηρείται στην περιοχή της Μικράς Ασίας που υπήρχαν τα μεγάλα θέματα κι έδιναν την ευκαιρία σ'αυτούς που συμμετείχαν στη διοίκησή τους να συγκεντρώσουν μεγάλες εκτάσεις γης²⁶.

Αποκαλυπτικό για την κατάσταση στον αιώνα αυτό είναι το κείμενο της Ανώνυμης Φορολογικής Πραγματείας, που μας δίνει πληροφορίες για την έγγειο φορολογία²⁷. Το κείμενο αυτό αποκαλύπτει την κοινωνική διάρθρωση στο πλαίσιο της κοινότητας του χωριού: δούλοι, μισθωτοί εργάτες, ανεξάρτητοι καλλιεργητές και μεγάλοι γαιοκτήμονες. Στους πλούσιους γαιοκτήμονες ανήκουν αυτοί που κατείχαν τα προάστια, οι οποίοι δε ζούσαν στα κτήματά τους αλλά τα άφηναν για να τα καλλιεργούν δούλοι, μισθωτοί εργάτες ή ενοικιαστές.

Ευκατάστατοι ήταν κι οι κάτοχοι των αγριδίων, οι οποίοι διέθεταν τα μέσα να επεκτείνουν τις καλλιεργούμενες εκτάσεις και ν' αυξάνουν την περιουσία τους. Οι πιο ευκατάστατοι ήταν οι χωροοικοδοσπότες, οι οποίοι ήταν ιδιοκτήτες των κήσεων (οι οποίες ήταν ανάλογες με τα χωριά, αλλά ήταν πιο εκτεταμένες). Την έντονη διαφοροποίηση στην οικονομική κατάσταση των αγροτών αποτυπώνει η νομοθεσία για τα στρατιωτικά κτήματα. Αρχικά οι στρατιώτες όφειλαν να διατηρούν περιουσία αξίας τουλάχιστον 4 λίτρων χρυσού. Ο Νικηφόρος Φωκάς ανέβασε το οικονομικό αυτό όριο για τους θωρακοφόρους ιππείς στις 12 λίτρες, ποσό που αντιπροσώπευε μια υπολογίσιμη οικονομική δύναμη και μπορούσε να τους κατατάξει στην κατώτερη αριστοκρατία της επαρχίας.

Τον αιώνα αυτό η κοινότητα χωριού αποδιαρθρώθηκε εξαιτίας της δράσης των μεγάλων γαιοκτημόνων, οι οποίοι συνήθως κατάφερναν να αποκτήσουν ένα κομμάτι γης στο πλαίσιο της κοινότητας κι έπειτα επιχειρούσαν σταδιακά να αγοράσουν όλη την υπόλοιπη γη στην περιοχή. Αυτή η δραστηριότητα είχε ως αποτέλεσμα οι μικροί ιδιοκτήτες να αποκτήσουν σταδιακά οικονομική και νομική εξάρτηση από τους μεγάλους γαιοκτήμονες. Με τον τρόπο αυτό διευρύνθηκε το χάσμα ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς. Στις πηγές η διάκριση αυτή φαίνεται με τη χρήση των όρων «δυνατοί» και «πένητες», που αντικατοπτρίζει αντίστοιχα τη διαφορά ανάμεσα σ' αυτούς που κατείχαν οικονομική και κοινωνική δύναμη και σ' αυτούς που ήταν φτωχοί και αδύνατοι. Το κράτος ευνόητα επιχείρησε ν' αντιδράσει στην κατάσταση αυτή, που το απειλούσε να χάσει τον έλεγχο πάνω στη γη και τους εξαρτημένους καλλιεργητές (πάροικους) κι έτσι αναπτύχθηκε ένας ανταγωνισμός ανάμεσα στους δύο αυτούς παράγοντες, το κράτος και τους μεγάλους γαιοκτήμονες. Τη διαμάχη αυτή ανάμεσα σ'

²⁶ Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, ο.π., σσ.39-69

²⁷ G. Ostrogorsky, «*La commune rurale Byzantine. Lai agraireite Fiscal – Cadastre de Thöbes*, Byzantion 32, 1962, σελ.

αυτούς τους παράγοντες αντικατοπτρίζουν διάφορα νομοθετικά κείμενα των αυτοκρατόρων της μακεδονικής δυναστείας, τα οποία επιχειρούσαν να βάλουν ένα φρένο στην αυθαίρετη δραστηριότητα των μεγαλοκτημόνων, που απειλούσαν την εξουσία του κράτους και του αυτοκράτορα. Η νομοθεσία αυτή έφερε κάποια πρόσκαιρα αποτελέσματα, ωστόσο η αποτελεσματικότητά της υπονομεύθηκε κατά τον επόμενο αιώνα, οπότε οι νόμοι αυτοί υπέστησαν διορθωτικές παρεμβάσεις υπέρ των δυνατών, οι οποίοι τότε απέκτησαν ακόμα μεγαλύτερη δύναμη, οικονομική και κοινωνική²⁸.

Κατά το 11^ο και 12^ο αιώνα η μεγάλη γαιοκτησία, λαϊκή και εκκλησιαστική είχε πλέον κυριαρχήσει και η συσσώρευση γης είχε γίνει εντυπωσιακή. Το κράτος, ιδιαίτερα κατά το 1070 – 1080, περίοδο οικονομικής και πολιτικής κρίσης, προσέφερε προνόμια πολλά και παροχές στα μέλη της αριστοκρατίας προκειμένου να εξασφαλίσει την αρωγή και την υποστήριξή τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα αρκετοί από τους φόρους που έπρεπε να καταβάλλονται προς το κράτος, να αντικαθίστανται βαθμιαία από ενοίκια προς τους αριστοκράτες. Αυτό βέβαια δη σημαίνει ότι το κράτος είχε χάσει απόλυτα τον έλεγχο πάνω στη γη, καθώς ακόμα και την περίοδο αυτή οι περισσότεροι Βυζαντινοί αγρότες πλήρωναν στο κράτος φόρους, είτε σε νομίσματα είτε σε είδος, εκτός από τις υπόλοιπες υπηρεσίες που ήταν υποχρεωμένοι να προσφέρουν. Επιπλέον το κράτος εκτός από το δικαίωμα στη φορολογία, είχε το δικαίωμα να επιβάλλει κατάσχεση των περιουσιακών στοιχείων ενός γαιοκτήμονα ή να αναγκάσει τους ιδιοκτήτες σε μετεγκατάσταση²⁹. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι του Ευστάθιου Βοΐλα, ο οποίος ήταν ένας επαρχιακός αριστοκράτης από την Καππαδοκία. Γύρω στα μέσα του 11^{ου} αιώνα βρέθηκε εξόριστος στην περιοχή της Ιβηρίας, σε ένα μέρος σχετικά έρημο και άγονο. Με μεγάλο κόπο και εργασία κάτω από δυσχερείς συνθήκες σ' έναν αφιλόξενο τόπο απέκτησε 11 κτήματα, τα οποία ύστερα από πολλά έξοδα και προσωπική εργασία έγιναν αποδοτικά. Από τα 11 αυτά κτήματα στην κατοχή της οικογένειάς του απέμειναν μόνο τα 4, καθώς τα υπόλοιπα 7 μοιράστηκαν ανάμεσα στους κυρίου του, που ανήκαν στην οικογένεια των Αποκάπων και σε άλλα 3 μη συγγενικά του πρόσωπα. Η προσωπική του περιουσία μπορεί να χαρακτηριστεί μέτρια σε έκταση, ωστόσο αρκετά ικανοποιητική αν αναλογιστούμε τις αντίξοες συνθήκες κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκε.³⁰

Παρά τους περιορισμούς που μπορούσε να επιβάλλει το κράτος, η μεγάλη ιδιοκτησία είχε κυριαρχήσει κατά την περίοδο αυτή. Από τα παραδείγματα που έχουν μελετηθεί αρκετά είναι αυτό του Μιχαήλ Απταλειάτη, ο οποίος (όπως προαναφέρθηκε) ήταν πατρίκιος, ανθύπατος, κριτής του ιπποδρόμου και του βίλου. Ο Απταλειάτης είχε καταγωγή από την επαρχία, ωστόσο ζούσε στην Κωνσταντινούπολη και κατείχε τόσο αστική όσο και αγροτική περιουσία. Η αγροτική περιουσία ήταν αρκετά μεγάλη, μπορεί να υπολογιστεί σε 7 με 10 προάστια, τα οποία βρίσκονταν γύρω από την περιοχή της Ραιδεστού και στη Μακεδονία. Πρόκειται λοιπόν για μια αρκετά μεγάλη περιουσία, όχι ωστόσο τόσο μεγάλη όσο αυτή που είχε στην κατοχή του ο Γρηγόριος Πακουριανός. Ο Πακουριανός κατείχε περιουσία σε 4 θέματα (Φιλιππούπολη, Βαλερού, Θεσσαλονίκη, Σέρρες). Είχε στην ιδιοκτησία του 12 χωριά, 11 κτήματα (9 αγρίδια και 2 προάστια), 6 κάστρα, 6 μοναστήρια, 1 μετόχι και 1 αυλή³¹.

Πέρα από τη λαϊκή, την περίοδο αυτή υπήρχε κι εκτεταμένη εκκλησιαστική, κυρίως μοναστηριακή, περιουσία. Παραδειγματικά μπορούμε να παραθέσουμε ορισμένα στοιχεία για την έγγειο ιδιοκτησία ορισμένων Αθωνικών μοναστηριών. Στα τέλη του 11^{ου} αιώνα η έγγειος περιουσία της Μονής Μεγίστης Λαύρας ξεπερνούσε τους 47.000 μοδίους, ενώ και η μονή Ιβήρων το 1079 κατείχε 26 κτήματα. Μικρότερη ιδιοκτησία είχε η μονή Βατοπεδίου, η οποία το

²⁸ Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, ο.π., σελ. 70-136

²⁹ Kazhdan – Epstein, *Change in Byzantine culture*, ό.π. σελ. 103-106

³⁰ Vryonis, *The will of Boilas*, ό.π. σελ. 274 - 7

³¹ Michel Kaplan, *Les homes et la ferre a Byzance*, Paris 1992, σελ. 337-8.

1080 είχε στην κατοχή της 5 προάστια. Είναι ευνόητο τα αθωνικά μοναστήρια να έχουν αρκετή περιουσία καθώς διέθεταν μεγάλη πνευματική εξουσία και οι αυτοκράτορες φρόντιζαν να εξασφαλίζουν την υποστήριξή τους με παροχές και προνόμια.

Τέλος, μια εξαιρετική πηγή αναφορικά με τον 11^ο αιώνα είναι το Κατάστιχο των Θηβών, το οποίο μας δείχνει τη γαιοκτησία των μελών της τοπικής αριστοκρατίας της περιοχής (όπως φαίνεται να τους κατατάσσουν οι τίτλοι τους – πρωτοσπαθάριοι, σπαθάριοι, κόμητες, κανδιδάτοι). Η γαιοκτησία των αρχόντων αυτών δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλη και δε μπορεί να συγκριθεί με τη γη που είχαν στα χέρια τους οι μεγαλογαιοκτήμονες της Θράκης και της Μακεδονίας, πολύ περισσότερο με αυτή των μεγιστάνων της Μικράς Ασίας. Οι περισσότεροι ήταν συνιδιοκτήτες μικρών κλήρων και μόνο μερικές οικογένειες όπως οι Ρεντάκιοι, ξεχώριζαν. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι άρχοντες αυτοί ήταν φτωχοί, αφού είναι πολύ πιθανό να κατείχαν κτηματική περιουσία και άλλες περιοχές που δεν καλύπτονταν από το Κατάστιχο³².

Ο χαρακτήρας της γαιοκτησίας αυτής δεν ήταν σταθερός, καθώς οι κάτοχοι των κτημάτων αυτών ήταν κατά κύριο λόγο αυτοκρατορικοί λειτουργοί που μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να εξοριστούν, να απολυθούν, να υποβληθούν σε δήμευση της περιουσίας τους. Καταλαβαίνουμε ότι η γαιοκτήμονες αυτοί δεν ήταν εντελώς ανεξάρτητοι, αλλά έπρεπε να διατηρούν δεσμούς με το κέντρο της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη και τον ίδιο τον αυτοκράτορα, ώστε να επιτύχουν την διατήρηση και την αύξηση της περιουσίας τους. Όσο εύκολα ο αυτοκράτορας τους παραχωρούσε ευνοϊκά χρυσόβουλα, άλλο τόσο εύκολα μπορούσε να τους δημεύσει τα κτήματά τους, αν έχαναν την εύνοιά του. Η μεσαία ή μεγάλη ιδιοκτησία της επαρχιακής αριστοκρατίας ήταν επιρρεπής και σ' άλλου είδους κρίσεις, όπως εχθρικές επιδρομές ή φυσικές καταστροφές, πράγμα που έχει ήδη επισημανθεί.

Επιπλέον αυτό που μπορούμε να παρατηρήσουμε είναι ότι η μεγάλη γαιοκτησία εντοπίζεται κυρίως στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, όπου υπήρχαν μεγάλες οικογένειες που διέθεταν εκτεταμένες εκτάσεις γης και ασκούσαν την εξουσία από τα κτήματά τους. Το φαινόμενο αυτό ίσχυε σε μικρότερο βαθμό για τις ευρωπαϊκές επαρχίες, όπου δεν παρουσιάζονται τεράστιες συγκεντρώσεις γης, αλλά οι άρχοντες βασίζονται περισσότερο στη συμμετοχή τους στη διοίκηση και όχι τόσο στη γαιοκτησία, όπως μας αποδεικνύει και η μελέτη του Καταστίχου των Θηβών. Οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις γης στις Ευρωπαϊκές επαρχίες εντοπίζονται στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης.

Πέρα από τη γαιοκτησία, μια άλλη κύρια μορφή της αγροτικής οικονομίας ήταν η κτηνοτροφία. Η κτηνοτροφία μεγάλης κλίμακας είχε αρχίσει ήδη ν' αναπτύσσεται κατά τον 7^ο – 8^ο αιώνα, σε αντίθεση με τη γεωργία. Ο παράγοντας που ευνόησε την ανάπτυξή της εκείνη την περίοδο ήταν η δημογραφική συρρίκνωση, η οποία προκάλεσε έλλειψη εργατικών χεριών. Η κτηνοτροφία, αντίθετα από τη γεωργία, δεν χρειάζεται πολλά εργατικά χέρια κι έτσι αναπτύχθηκε αυτή τη περίοδο εκμεταλλευόμενη τη μείωση των αρόσιμων γαιών, λόγω της δημογραφικής κρίσης, πράγμα που άφηνε μεγαλύτερες εκτάσεις ανοικτές για την εκτροφή των κοπαδιών. Η κτηνοτροφία επίσης ήταν ασφαλέστερη μορφή αγροτικής εκμετάλλευσης σε σχέση με τη γεωργία, ιδιαίτερα για τις περιοχές που απειλούνταν από εχθρικές επιδρομές, αφού τα κοπάδια εύκολα μπορούσαν να μετακινηθούν σε ασφαλέστερες περιοχές κι έτσι να προφυλαχθούν.

Η μεγαλύτερη κτηνοτροφική ζώνη ήταν το οροπέδιο της Μικράς Ασίας, περιοχή που εκμεταλλεύτηκαν τόσο το κράτος όσο και οι αριστοκρατικές οικογένειες. Στο βίο του Αγίου Φιλάρτου δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην κατοχή κοπαδιών. Ο Φιλάρτος φαίνεται να κατείχε 600 αγελάδες, 100 ζεύγη βοδιών, 800 άλογα βοσκής, 80 μουλάρια κι άλογα για φόρτωμα και 12.000 πρόβατα. Η οικονομική δύναμη των μεγάλων αριστοκρατικών οικογενειών της Μικράς

³² Harvey, *Οικονομική Ανάπτυξη*, ό.π. σελ. 244 – 265.

Ασίας βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στη κτηνοτροφία.

Εκτός από το οροπέδιο της Μικράς Ασίας, σημαντικό είναι το μέγεθος των κοπαδιών που συντηρούσαν οι γαιοκτήμονες στις Ευρωπαϊκές επαρχίες. Τα στοιχεία που διαθέτουμε για την κτηνοτροφία στην περιοχή αυτή αφορούν περισσότερο την περίοδο του 11^{ου} αιώνα. Στη διαθήκη του Συμβατίου Πακουριανού βλέπουμε ότι κατείχε κοπάδια αλόγων, τα οποία εξέτρεφε στα ορεινά βοσκοτόπια της Μακεδονίας. Με τη διαθήκη του ο Συμβατίος άφησε 8 από τα άλογά του στον αυτοκράτορα ως ένδειξη τιμής και 20 στον αδελφό του Σέργιο. Η εκτροφή αλόγων φαίνεται και στη διαθήκη της συζύγου του Καλής, η οποία κληροδότησε 13 φοράδες σε διάφορους ανθρώπους της. Απ' ό,τι φαίνεται η εκτροφή αλόγων ήταν απαραίτητη για τα μέλη της αριστοκρατίας προκειμένου να εκπληρώσουν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις. Σημαντική σε έκταση κτηνοτροφία συναντάμε και σ' ένα άλλο μέλος της οικογένειας Πακουριανού, τον Γρηγόριο, ο οποίος κατείχε βοσκοτόπια στα οροπέδια της Ροδόπης. Στα ζώα που είχε στην κατοχή του ο Πακουριανός περιλαμβάνονταν 110 άλογα και φοράδες με τα πουλάρια τους, 15 γαϊδούρια, 4 αγελάδες, 2 μοσχάρια, 47 ζεύγη βοδιών, 72 αγελάδες και ταύροι, 238 πρόβατα, 94 κριάρια και 52 κασίκες.

Πέρα από τους λαϊκούς γαιοκτήμονες, σημαντικά κοπάδια και βοσκοτόπια βλέπουμε να κατέχουν και διάφορα μοναστήρια. Η μονή Ξενοφώντος το 1089 εξέτρεφε στα κτήματά της στην περιοχή της Καλαμαριάς και της Κασσάνδρας 14 ζεύγη βοδιών, 100 άλογα και γαϊδούρια, 130 βουβάλια, 150 αγελάδες και 2000 πρόβατα και κασίκες. Το κράτος παραχωρούσε φοροαπαλλαγές που σχετιζόνταν με την κατοχή ζώων. Το 1106 η μονή Στρουμίτζης απαλλάχτηκε από κάθε υποχρέωση ως προς 10 άλογα βοσκής, 40 αγελάδες και 150 πρόβατα.

Οι αριστοκράτες ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με την κτηνοτροφία καθώς είχαν μεγάλες εκτάσεις που τις χρησιμοποιούσαν ως βοσκοτόπια για τα κοπάδια τους κι επιπλέον είχαν την οικονομική δυνατότητα να εξασφαλίζουν ζωτροφές για το χειμώνα ώστε να συντηρούν τα ζώα τους. Ήταν ιδιαίτερα επικερδής δραστηριότητα καθώς δεν χρειαζόταν πολλά εργατικά χέρια κι επίσης τα ζώα μπορούσαν να υπαχθούν σε ποικίλη εκμετάλλευση. Με την κατάλληλη εξειδίκευση μπορούσαν να δημιουργήσουν κοπάδια που να παράγουν γαλακτοκομικά προϊόντα, άλλα κοπάδια αποκλειστικά για το κρέας, άλλα για δέρμα και μαλλί και άλλα για τις αγροτικές εργασίες και να πουλήσουν στις αγορές των πόλεων το καθένα από τα προϊόντα αυτά αποκομίζοντας πολλά κέρδη. Επιπλέον η κτηνοτροφία είχε λιγότερο ρίσκο, κινδύνους και αποτυχίες σε σχέση με τις γεωργικές καλλιέργειες.

Πέρα από τη γεωργία και την κτηνοτροφία, οι επαρχιακοί αριστοκράτες ασχολούνταν και με δευτερεύουσες αγροτικές δραστηριότητες, όπως η μελισσοκομία, το ψάρεμα και την παραγωγή αλατιού. Η μελισσοκομία ήταν ευρέως διαδεδομένη, μια και το μέλι αποτελούσε το μοναδικό γλυκαντικό που χρησιμοποιούσαν. Η δραστηριότητα αυτή λάμβανε χώρα στους ίδιους τόπους που γινόταν και η κτηνοτροφία. Ιδιαίτερα στοιχεία αναφορικά με τη μελισσοκομία δεν έχουμε από τις πηγές. Πάντως φαίνεται από το βίο του ότι ο Φιλάρετος ασχολούνταν ιδιαίτερα και μ' αυτή τη μορφή αγροτικής παραγωγής. Αναφορικά με το ψάρεμα, μπορούμε να πούμε ότι αποτελούσε μια πηγή εσόδων για τους γαιοκτήμονες που είχαν δικαιώματα σε ποτάμια και λίμνες ή διέθεταν παραθαλάσσιες εκτάσεις. Αποκόμιζαν κέρδη επιτρέποντας σε άλλους την αλιεία στις περιοχές αυτές, έναντι φυσικά κάποιας πληρωμής, το ποσό της οποίας καθόριζαν οι ίδιοι. Πολύ λιγότερα στοιχεία έχουμε για την παραγωγή αλατιού στο Βυζάντιο, ωστόσο πρέπει να ήταν αρκετά επικερδής δραστηριότητα μια και το αλάτι ήταν ένα πολύτιμο υλικό και η χρήση του ευρέως διαδεδομένη³³. Είναι πιθανόν ότι το κράτος παραχωρούσε τα δικαιώματα σε κάποιες αλυκές ή φοροαπαλλαγές σε σχέση με την εκμετάλλευση αλυκών σε γαιοκτήμονες, λαϊκούς ή εκκλησιαστικούς, όπως βλέπουμε να ισχύει

³³ Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, ό.π. σελ. 244-265

για μοναστήρια της δυτικής Θεσσαλίας κατά το 14^ο αιώνα³⁴.

Απ' όλα τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι οι επαρχιακοί αριστοκράτες, εκκλησιαστικοί και λαϊκοί, είχαν αναπτύξει όλες τις μορφές αγροτικής εκμετάλλευσης, με ιδιαίτερη έμφαση στη γαιοκτησία, η οποία αποτελούσε και τη βάση της οικονομικής τους δύναμης. Κάποιοι απ' αυτούς ζούσαν στα κτήματά τους και διηύθουναν από εκεί όλη τους την περιουσία, ενώ άλλοι ζούσαν στις πόλεις ασκώντας τα διοικητικά τους καθήκοντα, αφήνοντας τα κτήματά τους στα χέρια διαχειριστών και διαθέτοντας πολλούς εξαρτημένους καλλιεργητές κι αυτοί απολάμβαναν τα εισοδήματα που τους απέφεραν. Η μεγαλύτερη ένταση της αγροτικής εκμετάλλευσης παρατηρείται από τον 11^ο αιώνα, εποχή που ισχυροποιήθηκαν οι επαρχιακοί αριστοκράτες, πράγμα που δείχνει οικονομική ανάπτυξη της βυζαντινής επαρχίας και ανατρέπει τη γενική εικόνα οικονομικής παρακμής που είχαν δώσει για τον 11^ο αιώνα παλαιότεροι μελετητές του Βυζαντίου (π.χ. ο Ostrogorsky) και η οποία ανασκευάστηκε από τις έρευνες νεότερων ερευνητών (κυρίως του Harvey), τα συμπεράσματα των οποίων σήμερα γίνονται γενικά αποδεκτά από τους περισσότερους.

Γ) Οι οικονομικές λειτουργίες της πόλης και ο ρόλος των αριστοκρατών στο πλαίσιο της αστικής οικονομίας.

Πέρα από τις αγροτικές δραστηριότητες με τις οποίες ασχολούνταν οι επαρχιακοί αριστοκράτες και οι οποίες αποτελούσαν το κύριο μέρος της οικονομικής τους δύναμης, ένα άλλο μέρος των δραστηριοτήτων τους σχετίζεται με την αστική οικονομία και πιο ειδικά με το εμπόριο, τη βιοτεχνία ή τις οικοδομικές δραστηριότητες. Όπως έχει ήδη υπογραμμιστεί, οι περισσότεροι άρχοντες ζούσαν και δραστηριοποιούνταν στις πόλεις, οπότε εύλογη είναι η εμπλοκή τους με την αστική οικονομία, η οποία τους οδήγησε στον οικονομικό έλεγχο της πόλης, όπως θα διαπιστωθεί παρακάτω.

Πριν εξετάσουμε το ρόλο των αρχόντων στην οικονομική ζωή της πόλης, πρέπει αρχικά να δούμε ποιες ήταν οι οικονομικές λειτουργίες της πόλης. Μια πόλη, πέρα από τη λειτουργία της ως διοικητικό ή θρησκευτικό κέντρο, επιτελούσε κι ένα σημαντικό οικονομικό ρόλο ως αγορά ή κέντρο που παρείχε υπηρεσίες σε μια αγροτική ενδοχώρα. Στην πόλη υπήρχε οργανωμένη οικονομική δομή κι εξειδίκευση στο εμπόριο, τις τέχνες και τη βιοτεχνία, πράγμα που διαφοροποιούσε τον αστικό πληθυσμό από τους αγρότες της υπαίθρου. Αυτό που διέκρινε κυρίως τις πόλεις από την αγροτική ύπαιθρο ήταν οι αστικές λειτουργίες τους. Υπήρχε μια ιεραρχία αστικών κέντρων που ακολουθούσε τη διοικητική ιεραρχία, κυρίως όμως εξαρτιόταν από το μέγεθος και τις οικονομικές λειτουργίες που επιτελούσαν οι πόλεις. Τα αστικά κέντρα διέθεταν το καθένα την ενδοχώρα του, από την οποία προμηθεύονταν στις αγορές τα αγροτικά προϊόντα, ενώ αντίστοιχα προσέφεραν αγαθά ή απαραίτητες υπηρεσίες. Ιδιαίτερα τα μεγάλα αστικά κέντρα χρειάζονταν μια μεγάλη ενδοχώρα για να εξασφαλίσουν τις ανάγκες τους σε τρόφιμα. Βέβαια παράλληλα με τις αστικές τους λειτουργίες, οι πόλεις είχαν και αγροτικό χαρακτήρα, καθώς στον πληθυσμό τους εντάσσονταν και αγρότες γαιοκτήμονες, καθώς στον πληθυσμό τους εντάσσονταν και αγρότες γαιοκτήμονες, καλλιεργητές, αμπελουργοί ακόμα και βοσκοί. Αυτό που πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας για τις βυζαντινές πόλεις είναι ότι κυρίως λειτουργούσαν ως κέντρα κατανάλωσης του πλεονάσματος που παρήγαγε η αγροτική οικονομία και κατά δεύτερο λόγο ήταν εμπορικά και βιοτεχνικά κέντρα³⁵.

Σημαντική διαφοροποίηση αναφορικά με την αστική οργάνωση και λειτουργία μπορεί να εντοπιστεί στις πόλεις της Ανατολίας και της Ελλάδας. Οι πόλεις της Ανατολίας διατήρησαν έναν έντονο αγροτικό χαρακτήρα, λόγω του θεσμού των θεμάτων κυρίως. Η οργάνωση των θεμάτων στην Ανατολία, τα οποία αναπτύχθηκαν ως μέσα άμυνας εναντίον

³⁴ Leon Heuzey, *Excursion dans la Thessalie Turque en 1858* (Collection de l' Institut Neo-Hellenique de l' Universiti de Paris, fasc. 5), Paris 1927, σ. 180 – 1.

³⁵ Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, ό.π. σελ. 321 –27.

των Αράβων, στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στην αγροτική ενδοχώρα της περιοχής, πράγμα που δεν ευνόησε την ανάπτυξη μεγάλων και οικονομικά δυνατών αστικών κέντρων. Την ανάπτυξη των αστικών δραστηριοτήτων στην περιοχή αυτή παρακώλυσε η λειτουργία της ως προμηθευτικού κέντρου της πρωτεύουσας, πράγμα που δημιουργούσε μεγάλο βαθμό εξάρτησης απ' αυτήν κι εμπόδιζε την οικονομική ανεξαρτησία των πόλεων. Αντίθετα τα θέματα στην Ελλάδα λειτουργούσαν μέσω των πόλεων και δεν εξαρτιόνταν τόσο από την ύπαιθρο, πράγμα που ευνόησε την εξειδίκευση και την ανάπτυξη των αστικών κέντρων. Έτσι, ενώ οι πόλεις της Μικράς Ασίας περιορίστηκαν στο ρόλο τους ως διέξοδοι για τα προϊόντα της ευρύτερης ενδοχώρας και ως προμηθευτές της πρωτεύουσας, οι ελληνικές πόλεις σημείωναν αξιόλογη βιοτεχνική παραγωγή και οικονομική ανάπτυξη (κυρίως η Κόρινθος, η Σπάρτη, η Αθήνα, η Θήβα), ιδιαίτερα κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα. Οι πόλεις της Μικράς Ασίας πλήγηκαν επίσης από τις αντίξοες αγροτικές συνθήκες³⁶ που σημειώθηκαν κατά τα τέλη του 11^{ου} – αρχές 12^{ου} αιώνα, οπότε ανακόπηκε η ανοδική δημογραφική πορεία της περιοχής. Σε γενικές γραμμές πρέπει να σημειωθεί ότι οι επαρχιακές πόλεις γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη κατά τον 11^ο και 10^ο αιώνα, όπως αποκαλύπτουν διάφορες ανασκαφές, οι οποίες μαρτυρούν δημογραφική ανάπτυξη και αυξημένη νομισματική κυκλοφορία, που είναι αποδεικτικά σημεία οικονομικής ανάπτυξης.

Ο ρόλος των αρχόντων, κοσμικών κι εκκλησιαστικών, στην ανάπτυξη μιας πόλης ήταν πολύ σημαντικός, καθώς έδιναν το έναυσμα για την οικονομική ακμή της. Η παρουσία στρατιωτικών και πολιτικών αξιωματούχων σε μια πόλη ήταν ιδιαίτερα σημαντική, γιατί ενθάρρυναν την ανάπτυξη της καθώς αποτελούσε παράγοντα αύξησης της ζήτησης σε γεωργικά και βιοτεχνικά αγαθά κι έθετε σε κυκλοφορία το χρήμα. Η οικονομική ζήτηση ενισχύθηκε και από τους ανώτερους εκπροσώπους της εκκλησίας που υπήρχαν σε μια πόλη και μαζί με τους στρατιωτικούς και πολιτικούς διοικητές αποτελούσαν τους άρχοντες της περιοχής. Καταρχήν η παρουσία των αρχόντων ευνοούσε τη ζήτηση πολύτιμων υφασμάτων, τόσο για τις ανάγκες της ένδυσής τους, όσο κυρίως για το στολισμό των εκκλησιών ή μοναστηριών που ίδρυσαν οι άρχοντες. Σε αρκετές περιπτώσεις τα πολύτιμα αυτά υφάσματα αποτελούσαν μέρος της κινητής περιουσίας των αρχόντων μαζί με άλλα πολύτιμα αντικείμενα. Στο τυπικό του Απαλειάτη αναφέρονται πολλά μεταξωτά υφάσματα για εκκλησιαστική χρήση με τα οποία προίκισε τα ιδρυμά του, στα οποία προστέθηκαν κι άλλα πολύτιμα υφάσματα που δώρισε στη μονή κάποιος μοναχός. Η κατοχή πολύτιμων υφασμάτων φαίνεται επίσης στη διαθήκη του Συμβατίου Πακουριανού και στο τυπικό Γρηγορίου Πακουριανού, ο οποίος κατείχε αυτοκρατορικά ενδύματα που του δώρισε ο Αλέξιος Α' και πολύτιμους μανδύες. Ένας άλλος τομέας βιοτεχνικής παραγωγής που ευνοούνταν από την παρουσία αρχόντων ήταν τα πολύτιμα μεταλλικά αντικείμενα, χρυσά κι ασημένια. Συνήθως, όταν ένας άρχοντας ίδρυε μια εκκλησία, φρόντιζε να την εξοπλίζει με λειτουργικά σκεύη από πολύτιμα υλικά, διακοσμημένα με λίθους. Το τυπικό του μοναστηριού που ίδρυσε ο Πακουριανός δείχνει ότι κληροδότησε στη μονή του ασημένια αντικείμενα, μανουάλια, σταυρούς, εικόνες διακοσμημένες με πολύτιμους λίθους. Επίσης ο Βοΐλας φαίνεται ότι είχε εξοπλίσει τις εκκλησίες του με πολλές εικόνες και λειτουργικά σκεύη. Επιπλέον πολύτιμα μεταλλικά αντικείμενα χρησιμοποιούσαν οι άρχοντες και στα σπίτια τους ως διακοσμητικά. Τέλος, από τα αντικείμενα που αναφέρονται συχνά στις διαθήκες ή τα τυπικά των επαρχιακών αριστοκρατών ήταν τα βιβλία, τα οποία ήταν σχετικά σπάνιο είδος και κυκλοφορούσαν κυρίως στους κύκλους των πλουσίων και λογίων. Ο Βοΐλας φαίνεται ότι είχε αξιόλογη βιβλιοθήκη που συγκέντρωνε πάνω από 50 τόμους βιβλίων. Όλα τα παραπάνω μας αποδεικνύουν ότι οι αριστοκράτες συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη των πόλεων θέτοντας σε κίνηση με την αγοραστική τους δύναμη τη ζήτηση σπάνιων και πολύτιμων αντικειμένων κι ευνοώντας κυρίως την υφαντουργία και τη

³⁶ Michael Angold, «*The shaping of the Medieval Byzantine city*», BF 10, 1985, σελ. 1 – 9.

μεταλλοτεχνία³⁷.

Πέρα όμως από την εμπλοκή τους στην αστική οικονομία, δεν είναι σπάνιες οι φορές που οι αριστοκράτες έπαιρναν πιο ενεργές οικονομικές πρωτοβουλίες κι ασχολούνταν οι ίδιοι με τη βιοτεχνία ή διάφορες οικοδομικές δραστηριότητες. Οι ενδείξεις που έχουμε για την περιουσία και τις δραστηριότητες της χήρας Δανηλίδας στην Πελοπόννησο, μέσω του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, αναφέρονται σ' ένα ή δύο εργοστάσια υφαντικής και ταπητουργίας, τα οποία κατείχε και διηύθυνε η γυναίκα αυτή. Πρέπει να υποθέσουμε ότι διέθετε αξιόπιστες αγορές, στις οποίες μπορούσε να πουλήσει τα προϊόντα της και να πληρωθεί σε μετρητά. Η Πελοπόννησος δε διέθετε τέτοιες αγορές κατά το β' ήμισυ του 9ου αιώνα και γι' αυτό μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι έστελνε τα προϊόντα της στην αγορά της πρωτεύουσας. Δεν θα ήταν υπερβολή αν έλεγε κανείς ότι η Δανηλίδα έλεγχε τη βιομηχανία χαλιών που υπήρχε την εποχή εκείνη στην Πελοπόννησο και διέθετε τα προϊόντα της παραγωγής της στην Κωνσταντινούπολη³⁸. Ένα ακόμα παράδειγμα συναντάμε στην Θήβα, όπου οι άρχοντες της περιοχής εμφανίζονται να έχουν συνεισφέρει στην ανάπτυξη της μεταξοβιοτεχνίας του τόπου αυτού, καθώς φαίνεται ότι η βιοτεχνική αυτή δραστηριότητα βρισκόταν στα χέρια των γυναικών των αρχοντικών οικογενειών³⁹.

Μια άλλη μορφή δραστηριότητας των αριστοκρατών ήταν η ενοικίαση ακινήτων σε τεχνίτες και εμπόρους. Τα ενοίκια από τα εργαστήρια και τις κατοικίες προσέφεραν στους γαιοκτήμονες ένα χρήσιμο συμπλήρωμα στα εισοδήματά που αποκόμιζαν από τα κτήματά τους. Η αστική περιουσία του Μιχαήλ Ατταλειάτη συνίστατο σε αυλές, που η διάταξη δεν διευκρινίζεται αν βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη ή τη Ραιδεστό, σε ακίνητα που είχε χτίσει στη Σελυμβρία και τη Ραιδεστό και του απέφεραν εισοδήματα, δύο εργαστήρια στην Κωνσταντινούπολη και προάστια στην περιοχή της Ραιδεστού και στη Μακεδονία. Ουσιαστικά πολλά αστικά κέντρα βρισκόνταν κάτω από τον έλεγχο⁴⁰ των ισχυρότερων αρχόντων της περιοχής. Ένα τέτοιο παράδειγμα έχουμε στην περίπτωση του Γρηγορίου Πακουριανού, ο οποίος κατείχε κτήματα στο Θέμα Βολερού. Τα κτήματα αυτά βρισκόνταν συγκεντρωμένα γύρω από τη Μοσυνούπολη και το Περιθεώριον, που ήταν δύο μικρά αστικά κέντρα. Εκτός από τα κτήματα που είχε στα περίχωρα της Μοσυνούπολης, είχε στην κατοχή του ακίνητα μέσα στο κάστρο της πόλης, στο οποίο είχε αγοράσει οικόπεδα και χρηματοδότησε την οικοδόμηση νέων κατοικιών και γενικά είχε αναλάβει έργα που έδιναν οικονομική πνοή στην πόλη. Όλα αυτά τα στοιχεία μας δίνουν την εντύπωση ότι ο Πακουριανός κυριαρχούσε οικονομικά στην πόλη αυτή. Επιπλέον στο Περιθώριον, που ήταν μεγαλύτερη πόλη, είχε στην κατοχή του μια αυλή εντός της πόλεως και ένα κτήμα έξω απ' αυτήν.

Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες φρόντιζαν να συγκεντρώσουν τα κτήματά τους γύρω από τις πόλεις στις οποίες κατείχαν τα ακίνητά του, δημιουργώντας έτσι στενούς δεσμούς μεταξύ της υπαίθρου και των αστικών κέντρων. Με τον τρόπο αυτό κατάφεραν να ικανοποιήσουν καλύτερα τις αυξανόμενες ανάγκες των πόλεων για αγροτικά προϊόντα. Την αλληλεπίδραση αυτή μεταξύ πόλεων και υπαίθρου συναντάμε σε περιπτώσεις λαϊκών αρχόντων, όπως οι άρχοντες της Θήβας, οι οποίοι κατείχαν κτήματα στη γύρω περιοχή. Το ίδιο ισχύει και σε περιπτώσεις μοναστηριών, όπως για παράδειγμα η Μονή Παντοκράτορος που κατείχε γαίες συγκεντρωμένες στη Θράκη και τη Μακεδονία και ιδιαίτερα κοντά σε λιμάνια για να μπορούν εύκολα να στέλνουν τα προϊόντά τους στην Κωνσταντινούπολη. Επιπλέον πολλά αθωνικά μοναστήρια κατείχαν πολλά κτήματα γύρω από τη Θεσσαλονίκη και την Ιερισσό⁴¹.

³⁷ Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, ό.π. σελ. 314 – 320.

³⁸ Harvey, ό.π.σελ. 379

³⁹ Angold, *Archons and dynasts*, στο *Byzantine Aristocracy*, ό.π., σελ. 240

⁴⁰ Kaplan, *Les homes et la ferre*, ό.π.σελ. 336 –7.

⁴¹ Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, ό.π. σελ. 336 – 7 και 367 – 374.

Συμπερασματικά αυτό που μπορούμε να πούμε είναι ότι οι άρχοντες είχαν σημαντικό οικονομικό ρόλο στο πλαίσιο της πόλης. Η παρουσία τους σ' αυτή έδινε το έναυσμα για οικονομική ανάπτυξη μέσω της αύξησης της ζήτησης, που ευνοούσε τόσο τη βιοτεχνική παραγωγή όσο και το εμπόριο και την κυκλοφορία του χρήματος, καθώς είχαν αυξημένη αγοραστική δυνατότητα. Οι ίδιοι οι άρχοντες, όπως είδαμε, λάμβαναν πρωτοβουλίες που σχετίζονταν με αστικές οικονομικές δραστηριότητες, όπως κτίσιμο σπιτιών και εργαστηρίων για ενοικίαση ή ενασχόληση με κάποιου είδους βιοτεχνική παραγωγή (όπως οι άρχοντες της Θήβας ασχολούνταν με τη μεταξοβιοτεχνία). Τα εισοδήματα που τους απέφεραν οι δραστηριότητες αυτές θεωρούνταν συμπληρωματικά προς τα αγροτικά εισοδήματα, που ήταν η κύρια πηγή της οικονομικής τους δύναμης. Στις περισσότερες πάντως περιπτώσεις οι άρχοντες αντιμετώπιζαν τις πόλεις ως αγοραστικά κέντρα στα οποία διοχέτευαν την αγροτική παραγωγή που προέρχονταν από τα κτήματά τους. Η οποιαδήποτε οικονομική ανάπτυξη μπορούσε να έρθει στην πόλη ως αποτέλεσμα των δραστηριοτήτων των αρχόντων και δεν γινόταν με γνώμονα το καλό της πόλης και την ανάπτυξή της, αλλά εξυπηρετούσε πρώτιστα τους σκοπούς των αρχόντων και την αύξηση της οικονομικής και κοινωνικής τους δύναμης. Υπήρχαν περιπτώσεις μεμονωμένων αρχόντων ή αρχοντικών οικογενειών που είχαν αναπτύξει τόση οικονομική δύναμη ώστε είχαν κατακτήσει τον οικονομικό έλεγχο μικρών κυρίως πόλεων. Η εξέλιξη αυτή ήταν πολύ σημαντική γιατί συντελούσε στην διαμόρφωση ενός πελατειακού στρώματος αποτελούμενου από τους κατοίκους της πόλης που είχαν κάποιου είδους οικονομική εξάρτηση προς τους αριστοκράτες, πράγμα που αύξανε την οικονομικο-κοινωνική και πολιτική εξουσία των τελευταίων.

Δ) Η σχέση των επαρχιακών αριστοκρατών με τα ιδιωτικά θρησκευτικά ιδρύματα ως τον 12^ο αιώνα.

Στο Βυζάντιο ήταν μεγάλος ο αριθμός των θρησκευτικών ιδρυμάτων (εκκλησιών, μοναστηριών, φιλανθρωπικών ιδρυμάτων) που όφειλαν την ίδρυσή τους στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Η εμφάνιση των ιδρυμάτων αυτών ανάγεται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Πριν την αναγνώριση του χριστιανισμού ως επίσημη θρησκεία του κράτους, αναγκαστικά όλες οι χριστιανικές εκκλησίες ήταν ιδιωτικά ιδρύματα, ωστόσο η πρακτική αυτή συνεχίστηκε κι επεκτάθηκε μετά τον εκχριστιανισμό του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Στο πλαίσιο αυτό σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι επαρχιακοί γαιοκτήμονες, οι οποίοι ίδρυσαν εκκλησίες στα κτήματά τους. Η ίδρυση εκκλησιαστικών ιδρυμάτων ήταν ιδιαίτερα σημαντική για την επαρχία, όπου ο πληθυσμός εξακολουθούσε ν' ακολουθεί παγανιστικές λατρείες. Ο Χρυσόστομος στα τέλη του 4^{ου} αιώνα προέτρεπε του μεγάλους γαιοκτήμονες ν' αναλάβουν το καθήκον να παράσχουν τόπους λατρείας για τους αγρότες που δούλευαν στα κτήματά τους. Μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αιώνα οι ιδρυτές απολαμβάνουν σχεδόν πλήρη ελευθερία στην κατασκευή, οικονομική στήριξη και διοίκηση των ιδρυμάτων τους.

Η κατάσταση αυτή άρχισε να μεταβάλλεται με τη σύνοδο της Χαλκηδόνας, η οποία έθεσε ένα πλαίσιο λειτουργίας και όρισε ότι τα ιδρύματα αυτά έπρεπε να βρίσκονται κάτω από τη δικαιοδοσία του τοπικού επισκόπου. Πιο δραστική ήταν η νομοθεσία του Ιουστινιανού. Απαγόρευσε να γίνονται λειτουργίες σε σπίτια ή κτήματα αν ο κληρικός δεν υπαγόταν στον τοπικό επίσκοπο. Ωστόσο τα δικαιώματα των επισκόπων πάνω στα ιδιωτικά θρησκευτικά ιδρύματα έμεναν περισσότερο ονομαστικά και σε μικρό βαθμό εφαρμόζονταν στην πράξη. Ήδη πριν τις αρχές του 7^{ου} αιώνα οι αυτοκράτορες παρέδιδαν σε μοναστήρια απαλλαγές από τον επισκοπικό έλεγχο. Η οικονομική στήριξη των ιδρυμάτων εναπόκειτο στην βούληση του ιδρυτή

τους, ο οποίος συνήθως φρόντιζε να εξασφαλίζει κάποιο εισόδημα για τους ιερείς των ιδρυμάτων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ιδιωτικών θρησκευτικών ιδρυμάτων κατά τα τέλη του 8^{ου} αιώνα, αποτελούν τα μοναστήρια που ίδρυσε ο Θεοφάνης ο Ομολογητής, το Πολυχρόνιον στη Συγριάνη κι ένα ακόμα στο νησί Καλόνυμος σ' ένα οικογενειακό τμήμα. Συνήθως ίδρυναν τα ιδρύματα στα πατρογονικά τους προάστια.

Το 861 ήρθε η Σύνοδος της Κωνσταντινούπολης να ορίσει ότι ο κάθε ιδρυτής έπρεπε να σχεδιάζει μια απογραφή των περιουσιακών στοιχείων που προορίζονταν για την οικονομική στήριξη του ιδρύματος και να την καταθέσει στο αρχείο του τοπικού επισκόπου.

Το κύριο μέρος της προικοδότησης των ιδρυμάτων από τους ιδρυτές τους αφορούσε κτηματική περιουσία. Με τον τρόπο αυτό προσπαθούσε το κράτος να ελέγξει τα ιδιωτικά αυτά ιδρύματα θέτοντας ένα πλαίσιο λειτουργίας και αυξάνοντας τη δικαιοδοσία των τοπικών επισκόπων. Κρίση στη λειτουργία των ιδιωτικών θρησκευτικών ιδρυμάτων προκλήθηκε με τη νομοθεσία του Νικηφόρου Φωκά, ο οποίος προσπαθώντας να ελέγξει τη δύναμη των αριστοκρατών, πρακτικά απαγόρευσε την ίδρυση νέων μοναστηριών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Με τη νομοθεσία του έδωσε κίνητρα για την ανακατασκευή κατεστραμμένων θρησκευτικών ιδρυμάτων και τη χρηματοδότηση όσων απ' αυτά αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα, πολιτική που ακολούθησε και ο διάδοχός του Ιωάννης Τσιμισκής. Ο Βασίλειος Β' προσπάθησε με τη σειρά του να ελέγξει τα ιδιωτικά θρησκευτικά ιδρύματα εντάσσοντας την προσπάθεια αυτή στο πλαίσιο της πολιτικής του να ελέγξει τη δύναμη της αριστοκρατίας.

Η μεγάλη καινοτομία όμως ήρθε στα τέλη του 10^{ου} αιώνα με την εισαγωγή του θεσμού του Χαριστίκου, θεσμός που εντάσσονταν σ' ένα πρόγραμμα του αυτοκράτορα και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας αναφορικά με την ιδιωτική διαχείριση των θρησκευτικών ιδρυμάτων. Σύμφωνα με το πρόγραμμα αυτό, ο αυτοκράτορας, ο πατριάρχης ή ο μητροπολίτης μπορούσαν να παραχωρήσουν τη διοίκηση ενός εκκλησιαστικού ιδρύματος σε κάποιον ιδιώτη. Οι ιδιώτες αυτοί έπρεπε να προσφέρουν κάποια σχέδια για την αποκατάσταση και των εξωραϊσμό των ιδρυμάτων αυτών, σχέδια όμως που σπάνια πραγματοποιούσαν. Αυτό που ενδιέφερε τους αριστοκράτες που αναλάμβαναν την υποχρέωση αυτή ήταν να αποκομίσουν οικονομικά οφέλη και να οικειοποιηθούν τη μοναστηριακή περιουσία. Το σημαντικό στοιχείο στην εξέλιξη του θεσμού ήταν ότι οι αριστοκράτες επιτύγχαναν κάτω από πολιτικές και οικονομικές πιέσεις ν' αναλαμβάνουν τη διαχείριση υγιών οικονομικά θρησκευτικών ιδρυμάτων, πράγμα που διευκόλυνε τους δυνατούς τους στον σκοπό τους ν' αποκομίσουν κέρδη και να αυξήσουν τη δύναμή τους. Ένα παράδειγμα χαριστικής δωρεάς στο τέλος του 10^{ου} αιώνα έχουμε όταν ο κατεπάνω Ιταλίας Γεώργιος Ταρχανειώτης έδωσε το 999 τη διαχείριση ενός μοναστηριού σε κάποιο ιδιώτη ονόματι Χριστόφορο ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες τους στον αγώνα ενάντια στους Σαρακηνούς. Ο Χριστόφορος θα κρατούσε το μοναστήρι για όλη τη διάρκεια της ζωής τους και θα το παρέδιδε έπειτα στα χέρια του γιου του, μοναχού Θεόφилου. Η δωρεά αυτή έγινε με το όρο ότι θα φρόντιζε για την προστασία και τον εξωραϊσμό του μοναστηριού. Ο θεσμός αυτός συνετέλεσε στην εκκοσμίκευση των θρησκευτικών ιδρυμάτων.

Κατά την διάρκεια του 11^{ου} αιώνα το χαριστικό κυριάρχησε στη διαχείριση των θρησκευτικών οργανισμών, σε σημείο που ως τα τέλη του αιώνα αυτού τα περισσότερα μοναστήρια να βρίσκονται στα χέρια των χαριστικάριων. Ωστόσο πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η ανάπτυξη του θεσμού αυτού δεν είχε απαραίτητα άσχημα

αποτελέσματα, αφού σε ορισμένες περιπτώσεις ενδεχομένως να συνετέλεσε στη βελτίωση της κατάστασης στην οποία βρίσκονταν τα μοναστήρια⁴².

Η κυριαρχία του θεσμού του χαριστίκιου κατά τον 11^ο αιώνα δε σήμαινε ότι σταμάτησαν να ιδρύονται θρησκευτικά ιδρύματα από ιδιώτες. Υπάρχουν έγγραφα στοιχεία (διαθήκες, τυπικά) που αποδεικνύουν την ύπαρξη των οργανισμών αυτών. Τα έγγραφα μας δίνουν πληροφορίες για τους λόγους που οδηγούσαν έναν ιδιώτη να ιδρύσει ένα θρησκευτικό ίδρυμα. Ο κυριότερος λόγος που προβάλλεται ιδιαίτερα μέσα από τα τυπικά ήταν η σωτηρία της ψυχής και τα πνευματικά οφέλη που μπορούσε να φέρει η ίδρυση μιας εκκλησίας ή ενός μοναστηριού. Τις περισσότερες φορές γίνονταν προβλέψεις ιδιαίτερες για προσευχές και επιμνημόσυνες δεήσεις υπέρ της σωτηρίας της ψυχής του ιδρυτή και των μελών της οικογένειάς του. Ήταν ένα είδος επένδυσης, αφού με τον τρόπο αυτό προσπαθούσαν να εξαγοράσουν τις αμαρτίες τους. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η κοινωνική έννοια της φιλανθρωπίας ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στο Βυζάντιο. Ένα άλλο κίνητρο ήταν η ενδυνάμωση των κοινωνικών δεσμών στο πλαίσιο του αριστοκρατικού οίκου. Μέσω της ίδρυσης ενός μοναστηριού ή φιλανθρωπικού ιδρύματος, ο αριστοκράτης παρείχε στέγαση ή μέρος απόσυρσης για τα μέλη του οίκου του, που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως καταφύγιο σε περίπτωση γήρατος, δυστυχίας ή πολιτικού κινδύνου. Συνήθως τα μοναστήρια αυτά αποτελούσαν μέρη τελικής ανάπαυσης τόσο για τον ιδρυτή όσο για τα μέλη του οίκου του. Ωστόσο ο σημαντικότερος λόγος ήταν η εξασφάλιση της οικονομικής δύναμης, η ασφάλεια της μεταβίβασης της περιουσίας προς τους κληρονόμους, καθώς η ίδρυση ενός θρησκευτικού ιδρύματος και η προικοδότησή του ήταν μια ασφαλής επένδυση από μέρους των αριστοκρατών⁴³.

Ένα πολύ σημαντικό παράδειγμα ίδρυσης εκκλησίας από έναν επαρχιακό αριστοκράτη είναι αυτό του Ευστάθιου Βοΐλα, όπως περιγράφεται στη διαθήκη του το 1059. Στην οικογένεια του Βοΐλα ανήκουν 3 εκκλησίες. Η μια ήταν η εκκλησία της Θεοτόκου που έκτισε ο ίδιος, η εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας, που ήταν ο τόπος της τελευταίας κατοικίας των μελών της οικογένειάς τους και η τρίτη ήταν η εκκλησία του Αγίου Μόδεστου, την οποία έκτισε η μητέρα του. Οι δύο πρώτες βρίσκονταν στο θέμα της Ιβηρίας, ενώ η εκκλησία του Αγίου Μοδέστου, βρισκόταν στην Καππαδοκία, στον τόπο που κατάγονταν η οικογένεια του Βοΐλα. Στη διαθήκη του ο Βοΐλας προέβλεψε παροχές για τις δύο οικογενειακές εκκλησίες, ενώ κύριος κληρονόμος του ήταν η εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας, που είχε κτίσει ο ίδιος και ήταν το κέντρο του οίκου του. Την εκκλησία αυτή κληροδότησε με αρκετή κτηματική περιουσία, που απέφερε εισοδήματα και την εξόπλισε μ' έναν ικανοποιητικό αριθμό πολύτιμων αντικειμένων (36 λειτουργικά αντικείμενα κι έπιπλα, 32 άμφια κι υφάσματα, 60 εικόνες και 76 βιβλία). Η διοίκηση των ιδρυμάτων ανήκε στους κληρονόμους του Βοΐλα, δηλαδή τις δύο του κόρες με τους συζύγους τους, δεν ήταν δηλαδή εντελώς ανεξάρτητα, αλλά υπάγονταν στους κληρονόμους του ιδρυτή.

Μια διαφορά που υπήρχε ανάμεσα στις εκκλησίες και τα μοναστήρια που ιδρύονταν από ιδιώτες ήταν ότι οι εκκλησίες είχαν στενή οικονομική και διοικητική εξάρτηση από τις οικογένειες των κτητόρων τους, ενώ τα μοναστήρια είχαν το περιθώριο να εξελιχθούν στην πορεία του χρόνου σε ανεξάρτητους οργανισμούς. Προς τα τέλη του 11^{ου} αιώνα πολλοί ιδιώτες που κατείχαν θρησκευτικά ιδρύματα τα παραχωρούσαν σε ανεξάρτητα μοναστήρια⁴⁴.

⁴² J. P. Thomas, *Private religious foundations in the Byzantine Empire*, DOS 24, Washington DC, 1987, σελ. 5 – 166.

⁴³ Catia Galatariotou, *Byzantine Ktetorika Typika: A comparative Study*, REB 45 (1987), σελ. 91 – 107.

⁴⁴ Thomas, *Private religions Foundations*, ό.π. σελ. 171 - 175

Από το τελευταίο τέταρτο του 11^{ου} αιώνα μας έχει σωθεί το τυπικό του Μιχαήλ Ατταλειάτη, το οποίο συντάχθηκε το 1077 και αφορούσε τα δύο ιδρύματα που είχε ιδρύσει ο Ατταλειάτης, ένα πτωχοτροφείο στη Ραιδεστό και ένα μοναστήρι στην Κωνσταντινούπολη, αφιερωμένο στο Χριστό Πανοικτήρμονα. Τα δύο αυτά ιδρύματα μοιράζονταν τον ίδιο διαχειριστή και κοινά έσοδα, αποτελώντας από κοινού έναν εκκλησιαστικό οργανισμό. Η οικονομική βάση για τη λειτουργία του οργανισμού αυτού ήταν 4 προάστια στη Θράκη, τα ενοίκια από ακίνητα στην Κωνσταντινούπολη, που ήταν το πιο σημαντικό μέρος της περιουσίας του Ατταλειάτη, όχι όμως το σύνολό της.

Τα κύρια έξοδα του οργανισμού ήταν η συντήρηση των μοναχών, που λάμβαναν ρόγα και σιτηρέσιο και τα λειτουργικά έξοδα των δύο ιδρυμάτων. Ο Ατταλειάτης επίσης προέβλεψε ορισμένα ετήσια εισοδήματα για κάποια μοναστήρια στα οποία ήταν χαριστικάριος. Αυτό μας δείχνει ότι ο ιδρυτής ενός ανεξάρτητου οργανισμού μπορούσε ο ίδιος να είναι χαριστικάριος σε κάποιο άλλο ίδρυμα. Ο γιος του Θεόδωρος και οι λοιποί απευθείας συγγενείς του Ατταλειάτη επρόκειτο να αναλάβουν το δικαίωμα της κυριότητας του οργανισμού. Σύμφωνα με το τυπικό δικαιούνταν να λαμβάνουν τα δύο τρίτα των εσόδων που απέμειναν στον οργανισμό μετά την κάλυψη των αναγκών του. Ο Ατταλειάτης ήθελε να θωρακίσει το ίδρυμά του ώστε να μην καταλήξει στα χέρια των χαριστικάριων. Η τύχη του οργανισμού αυτού ήταν να καταλήξει ανεξάρτητος, καθώς ο γιος του Ατταλειάτη Θεόδωρος, πέθανε σε νεαρή ηλικία και χωρίς ν' αφήσει κληρονόμους.

Η οικονομική καταπίεση από τους χαριστικάριους δημιούργησε την ανάγκη στους ιδιώτες να ιδρύουν ανεξάρτητα μοναστήρια, τα οποία έκαναν την εμφάνισή τους στα τέλη του 11^{ου} αρχές 12^{ου} αιώνα. Ένα ανεξάρτητο μοναστήρι για να θεωρείται ως τέτοιο έπρεπε να έχει δικά του οικονομικά μέσα και να διοικείται από δικούς του ανθρώπους χωρίς ανάμιξη των μελών της οικογένειας του ιδρυτή. Όσο και αν διέφερε η διοίκηση των μοναστηριών αυτών από τα παραδοσιακά μοναστήρια που ίδρυναν ως τότε οι ιδιώτες, ο ιδρυτής διατηρούσε ορισμένα δικαιώματα, όπως να θάβεται στο μοναστήρι, να γίνονται επιμνημόσυνες δεήσεις από τους μοναχούς για τον ίδιο και την οικογένειά του, να έχουν τα μέλη της οικογένειάς του τιμητική θέση στο πλαίσιο του ιδρύματος. Οι ιδρυτές των μοναστηριών αυτών τα ελευθέρωσαν από την εξάρτησή τους από τους κληρονόμους και τους απογόνους τους.

Ένα τέτοιο παράδειγμα μας παρέχει το τυπικό ενός αριστοκράτη, του Γρηγορίου Πακουριανού χρονολογημένο το 1083 και αφορούσε το μοναστήρι της Θεοτόκου που ίδρυσε στην Στενίμαχο, περιοχή που κατείχε έναν αριθμό κτημάτων. Ο Πακουριανός ίδρυσε το μοναστήρι αυτό ως ανεξάρτητο και αυτοδιοικούμενο ίδρυμα, με προσωπικά του οικονομικά μέσα. Ο Πακουριανός είχε καταφέρει να αποκτήσει πολλά οικονομικά προνόμια για το μοναστήρι του, που το απελευθέρωναν από οποιαδήποτε οικονομική υποχρέωση προς τον αυτοκράτορα, τον πατριάρχη ή τις τοπικές εκκλησιαστικές αρχές. Σύμφωνα με το τυπικό οι συγγενείς του ιδρυτή δεν είχαν κανένα οικονομικό δικαίωμα πάνω στο ίδρυμα. Ο αληθινός κυρίαρχος στο ίδρυμα ήταν ο ηγούμενος, ο οποίος έλεγχε τη διανομή των μισθών προς τους μοναχούς, συνεπικουρούμενος από δύο επιτρόπους, μοναχούς κι αυτούς. Ο Πακουριανός κράτησε για τον εαυτό του το δικαίωμα ταφής και τέλεσης μνημοσύνων στο μοναστήρι αυτό. Ωστόσο ο Πακουριανός καθόρισε ποιοι άνθρωποι είχαν δικαίωμα να εισέλθουν στο μοναστήρι αυτό, περιορίζοντας το δικαίωμα αυτό σε πρόσωπα της οικογένειάς του είτε με την στενή έννοια είτε με την ευρύτερη που

περιλάμβανε την εθνική του «οικογένεια» των Ιβήρων, αποκλείοντας από αυτό τους Έλληνες⁴⁵.

Ανεξάρτητα ιδρύματα, όπως αυτό που περιγράφηκε παραπάνω, που ήταν δημιουργήματα κυρίως των αριστοκρατών, έγιναν ο κανόνας κατά το 12^ο αιώνα θέτοντας έτσι στο περιθώριο το θεσμό του χαριστικού, που παραμερίστηκε από τους Κομνηνούς.

Αυτό που μπορούμε να πούμε συμπερασματικά είναι ότι οι επαρχιακοί αριστοκράτες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των ιδιωτικών θρησκευτικών ιδρυμάτων από την αρχή που εμφανίστηκαν κατά τους πρώτους αιώνες του Βυζαντίου ως και το 12^ο αιώνα, εποχή που κατάφεραν τα ιδρύματά τους να είναι ανεξάρτητα από τον έλεγχο του κράτους και των εκκλησιαστικών αρχών. Τα κύρια κίνητρα για τη δραστηριότητά τους ως ιδρυτές θρησκευτικών ιδρυμάτων (πέρα από τα πνευματικά οφέλη) ήταν η κοινωνική αναγνώριση και το κύρος που προσέδιδε η δραστηριότητα αυτή, αλλά και η σιγουριά που έδιναν τα ιδρύματα αυτά ως οικονομικές επενδύσεις. Η δραστηριότητά τους ως διαχειριστές και ιδρυτές θρησκευτικών ιδρυμάτων συντελούσε στην αύξηση της οικονομικής τους δύναμης αλλά και της κοινωνικής επιρροής τους, καθώς ο θρησκευτικός παράγοντας ήταν ιδιαίτερα σημαντικός για την κοινωνία του Βυζαντίου.

Συμπεράσματα

Απ' όλα τα παραπάνω στοιχεία συμπεραίνουμε ότι οι επαρχιακοί αριστοκράτες είχαν διεισδύσει και συμμετείχαν δυναμικά σε όλων των ειδών τις οικονομικές δραστηριότητες, είτε σχετικά με την αγροτική οικονομία είτε σχετικά με την αστική οικονομική λειτουργία και είχαν εμπλακεί ενεργά με την ίδρυση και τη διαχείριση θρησκευτικών ιδρυμάτων. Η οικονομική δύναμη των αρχόντων των επαρχιών ήταν σαφώς χαμηλότερη συγκρινόμενη με τη δύναμη των εκπροσώπων του ανώτερου στρώματος της αριστοκρατίας, το οποίο αποτελούνταν από ανθρώπους που σχετίζονταν με τον αυτοκράτορα και την οικογένειά του και κατείχαν τα ύψιστα αξιώματα. Ωστόσο οι άρχοντες με τα μέσα που διέθεταν συνέβαλαν δραστικά στην ανάπτυξη τόσο της υπαίθρου, με την εντατικοποίηση της παραγωγής και τα εγγειοβελτιωτικά έργα που μπορούσαν να επιτελέσουν, όσο και της πόλης συμβάλλοντας στην ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας και κρατώντας στα χέρια τους την αστική οικονομία.

Πρέπει να σημειωθεί ότι σημαντικό ρόλο στην οικονομική δύναμη των αρχόντων διαδραμάτιζε ο αυτοκράτορας, ο οποίος μοίραζε διοικητικές θέσεις, τίτλους αλλά και δωρεές, που, όπως είδαμε, ήταν από τις βασικές πηγές εισοδήματος για τους άρχοντες αυτούς και ως εκ τούτου η δύναμή τους είχε εξάρτηση απ' αυτούς. Ωστόσο, αυτή η μέτρια ή μεγάλη οικονομική επιφάνεια που διέθεταν οι άρχοντες, τους έκανε να ξεχωρίζουν στο πλαίσιο της κοινωνίας της επαρχίας, που αποτελούνταν από φτωχούς ή μετρίως πλούσιους ανθρώπους. Ο παράγοντας της οικονομικής δύναμης ήταν ιδιαίτερα σημαντικός για την ένταξη ενός ατόμου στις τάξεις της επαρχιακής αριστοκρατίας, καθώς συντελούσε στην κοινωνική ανάδειξη και τη δυνατότητα άσκησης πίεσης πάνω σε άλλους ανθρώπους λιγότερο δυνατούς.

⁴⁵ Thomas, *Private religions Foundations*, ό.π. σελ. 179 - 223

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

«Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ»

Στα προηγούμενα κεφάλαια αναλύθηκαν οι πηγές τη δύναμης των επαρχιακών αρχόντων, μια δύναμη που, όπως είδαμε, εξαρτιόταν από την καταγωγή τους, την οικονομική τους επιφάνεια και τη θέση που κατείχαν στις τάξεις της ιεραρχίας. Για τα μέτρα μιας επαρχιακής κοινωνίας τα στοιχεία αυτά ήταν ιδιαίτερα σημαντικά και αρκούσαν για να δώσουν στον κάτοχό τους μια εξέχουσα θέση. Πρέπει να φανταστούμε ότι στο πλαίσιο της κοινωνίας μιας πόλης, που αποτελούνταν από εργάτες, τεχνίτες, βιοτέχνες, εμπόρους, οι άνθρωποι που συνδύαζαν τα προσόντα του πλούτου, της καταγωγής ή της υψηλής θέσης κέρδιζαν την πρωτεύουσα θέση στους κόλπους της. Στο κεφάλαιο αυτό θα μας απασχολήσει η κοινωνική και πολιτική έκφραση της δύναμης αυτής των αρχόντων στο πλαίσιο μιας επαρχιακής πόλης, θα διερευνήσουμε περισσότερο το ρόλο τους στην τοπική κοινωνία.

Το αδιαμφισβήτητο κύρος που απολάμβαναν στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας ωθούσε τους απλούς ανθρώπους να προστρέχουν στους άρχοντες ζητώντας συμβουλή ή βοήθεια για τα θέματα της καθημερινής ζωής που τους απασχολούσαν (πχ εμπόριο, συναλλαγές, γάμους). Η επιρροή που μπορούσαν ν' ασκήσουν σ' αυτούς τους ανθρώπους ήταν σημαντική. Οι απλοί άνθρωποι της πόλης ασφαλώς προσπαθούσαν να διατηρούν καλές σχέσεις με τους άρχοντες και τις οικογένειές τους προκειμένου να εξασφαλίσουν την εύνοια και τη συνδρομή τους όταν τους είχαν ανάγκη. Στο Στρατηγικό του Κεκαυμένου, που μας δίνει σημαντικές πληροφορίες για τους επαρχιακούς άρχοντες, φαίνεται αρκετά διαδεδομένη πρακτική το να λαμβάνουν δώρα οι άρχοντες από απλούς ανθρώπους ως αντάλλαγμα για κάποια χάρη που τους προσέφεραν ή που επρόκειτο να τους προσφέρουν. Ο Κεκαυμένος συμβουλεύει ότι όταν ένας άρχοντας βοηθάει τους φίλους του, πρέπει να ενεργεί διακριτικά ώστε να μη φανεί ότι προσφέρει υπηρεσίες περιμένοντας δώρα και ανταλλάγματα⁵¹. Μπορούσε να διαμορφωθεί με τον τρόπο αυτό ένα είδος 'προστασίας' ανάμεσα στους άρχοντες και τους απλούς ανθρώπους, εντελώς άτυπης φυσικά και δεν είχε καμία σχέση με τη ρωμαϊκή έννοια του όρου (*retrocinium*), που εμπειριείχε ένα είδος εξάρτησης του απλού ανθρώπου από τον ευεργέτη του⁵².

Ωστόσο ο άρχοντας δεν έπαιζε πάντα το ρόλο του ευεργέτη και του προστάτη. Η δύναμη του ,οικονομική και κοινωνική, του έδινε το δικαίωμα, ανάλογα με τις περιστάσεις και τα συμφέροντά του, να καταπιέζει και να αδικεί του απλούς ανθρώπους, οι οποίοι δε μπορούσαν πάντα να προστατευθούν από την αυθαιρεσία του.

Μια περίπτωση αυθαιρεσίας εκ μέρους ενός ανώτερου μέλους μιας τοπικής κοινωνίας μπορούμε να δούμε στην Κρήτη στις αρχές του 12^{ου} αιώνα. Η υπόθεση

⁵¹ Wassiliewsky and jernstedt, *Cecaumeni strategicon et ince scriptoris de officis regis libellus*, Amsterdam 1965.

⁵² H.Saradi, «On the «archontike» and «ecclesiastike dynasteia» and «prostasia» in byzantin with particular attention to the legal sources. A study in social history of Byzantium.

αφορά μια διαμάχη μεταξύ των κατοίκων του χωριού Μένοικος και του Αχιλλίου Λιμενίτη⁵³. Ο τελευταίος ήταν ένας πλούσιος γαιοκτήμονας, αφού μπορούσε να καταβάλλει απευθείας, όπως θα δούμε,¹⁴⁴ χρυσά νομίσματα. Η οικονομική του δύναμη κι η επιρροή που μπορούσε ν' ασκήσει στις τοπικές αρχές μας δίνουν το δικαίωμα να τον κατατάξουμε στις τάξεις των αρχόντων. Η διαμάχη του Λιμενίτη με τους κατοίκους του χωριού Μένοικος αφορούσε έναν υδρόμυλο που έκτισε πρώτος το 1101, πράξη που είχε ως αποτέλεσμα ν' αλλάξει η κοίτη ενός ρυακιού, από το οποίο οι κάτοικοι του χωριού αυτού έπαιρναν νερό για να ποτίζουν τα χωράφια τους. Η ξαφνική αυτή έλλειψη υδάτινων πόρων συντέλεσε στην καταστροφή όλων των αγροτικών καλλιεργειών των κατοίκων του χωριού, τα οποία χρειαζόνταν πότισμα (όσπρια, λαχανικά, κρεμμύδια, λάχανα, βαμβάκι, δέντρα, αμπέλια). Η κατάσταση αυτή διήρκεσε 17 χρόνια, ωστόσο κατέληξε στα δικαστήρια το 1118. Ύστερα από επιτόπια έρευνα του κατεπάνω και μιας επιτροπής προκρίτων διαπιστώθηκε ότι ο μύλος δεν ήταν δηλωμένος στο δημόσιο και δεν πλήρωνε φόρους γι' αυτόν ο ιδιοκτήτης του. Τούτο αποτελεί ένδειξη της επιρροής που ασκούσε ο Λιμενίτης, αφού είτε ξεγελώντας είτε δωροδοκώντας τους κρατικούς υπαλλήλους είτε κι απειλώντας, κατάφερνε να διαφεύγει την κανονική καταβολή των φορολογικών του υποχρεώσεων προς το κράτος. Επιπλέον με την έρευνα αυτή εξακριβώθηκε η αδικία προς τους κατοίκους του χωριού Μένοικος και διατάχθηκε η άμεση κατεδάφιση του εν λόγω μύλου. Αποφασίστηκε να δοθεί αποζημίωση αφού οι κάτοικοι κατόπιν όρκου επίσημου θα παρουσίαζαν έγγραφη εκτίμηση για την έκταση των ζημιών, στη διάρκεια των 17 χρόνων που λειτούργησε ο μύλος. Ωστόσο άνθρωποι του Λιμενίτη εμπόδισαν τους χωρικούς να ορκιστούν κι έτσι επήλθε ένας συμβιβασμός, σύμφωνα με τον οποίο ο Λιμενίτης κατέβαλε αυθημερόν το ποσό των δύο λίτρων χρυσών νομισμάτων ως αποζημίωση στους χωρικούς και ανέβαλε να πληρώσει στους Μενοικιώτες όλα τα έξοδα της δίκης⁵⁴. Στην προηγούμενη περίπτωση ο άρχοντας αυτός αναγκάστηκε να πληρώσει για τις αδικίες και την αυθαιρεσία του κι έτσι δικαιώθηκαν οι χωρικοί.

Μια άλλη περίπτωση αυθαίρετης και βίαιης συμπεριφοράς από μέρους ενός επαρχιακού άρχοντα συναντάμε στο Βίο του Αγίου Νίκωνος του Μετανοείτε. Ο Άγιος είχε φτιάξει ένα μοναστήρι, το οποίο κατείχε ένα μετόχι που συνόρευε με τα κτήματα ενός ευγενούς, του Μιχαήλ Χοιροσφάκτη. Ο τελευταίος ήταν μέλος της πολύ σημαντικής οικογένειας των Χοιροσφακτών, πολλά μέλη της οποίας είχαν σταδιοδρομίες στα υψηλά κλιμάκια της κρατικής μηχανής. Στο Βίο μάλιστα εγκωμιάζεται η δόξα, ο πλούτος, η δύναμη και η σοφία του άρχοντα αυτού. Ο Μιχαήλ είχε παράπονο ότι τα ζώα που κατείχαν οι πάροικοι της μονής στο μετόχι που γειτόνευε με τα δικά του κτήματα κατέστρεφαν τις καλλιέργειες του. Μάζεψε λοιπόν μια ομάδα ανθρώπων και πήγε στο μετόχι, όπου έπιασε κι έδειρε το μοναχό Ζώσιμο, που ήταν επικεφαλής του μοναστηριού. Έπειτα καταδίωξε τους πάροικους της μονής και κατάκαψε τους φράχτες και τα καταλύματα των ζώων. Η τιμωρία του βέβαια για τη βίαιη και αυθαίρετη συμπεριφορά απέναντι στους λειτουργούς και τις κτίσεις του μοναστηριού ήταν ιδιαίτερα σκληρή. Το ίδιο βράδυ ο Άγιος Νίκων εμφανίστηκε σε όραμα στον ύπνο του απειλώντας τον και το ίδιο πρωί ο Μιχαήλ κειτόταν νεκρός στο

⁵³ Miklosich-Muller, *Acta et diplomata Graeca Medii Aevi*, Βιέννη 1890, σ.95-99.

⁵⁴ Ν. Οικονομίδης, «Οι αυθένται των Κρητικών το 1118», στα *Λεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ Β' Βυζαντινοί και Μέσοι Χρόνοι, Αθήνα 1981, σελ. 308-309.

κρεβάτι του. Η επίγεια εξουσία, θέλει να μας επιβεβαιώσει ο Βίος, δεν μπορεί να⁵⁵ τα βάζει με τη θεϊκή Εξουσία χωρίς την ανάλογη τιμωρία.

Πέρα όμως από το θετικό ή αρνητικό ρόλο τους σε ιδιωτικά ζητήματα και τις προσωπικές σχέσεις με τα μέλη της κοινότητας, οι άρχοντες είχαν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στα δημόσια ζητήματα που ενέσκηπταν στην περιοχή τους, άσχετα με τη θέση που μπορεί να κατείχαν στην τοπική ή την αυτοκρατορική κυβέρνηση.

Ο Βίος του Αγίου Νίκωνος του Μετανοείτε μας δίνει μια χαρακτηριστική εικόνα της κοινωνίας της Σπάρτης στα τέλη του 10^{ου} αιώνα. Μέσα από αποκαλυπτικά επεισόδια που αναφέρονται στο βίο μπορούμε να διερευνήσουμε το ρόλο των αρχόντων στο πλαίσιο της σπαρτιάτικης κοινωνίας. Προς τα τέλη του 10^{ου} αιώνα φαίνεται ότι η πόλη της Σπάρτης μαστιζόταν από επιδημία πανούκλας και οι άνθρωποι δεν είχαν τρόπο να αντιμετωπίσουν αυτό το κακό που είχε ενσκήψει στην πόλη τους. Οι άρχοντες λοιπόν πήραν πρωτοβουλία να καλέσουν στην πόλη τους τον Άγιο Νίκωνα ώστε να τη σώσουν από την καταστροφή. Ο Άγιος πήγε στη Σπάρτη κι αποφάνθηκε ότι για το ξέσπασμα της πανούκλας που έπληξε την πόλη η αιτία βρισκόταν στην εβραϊκή κοινότητα που διέμενε εκεί. Έπεισε λοιπόν τους άρχοντες να εκδιώξουν τους Εβραίους ώστε να σωθεί η πόλη. Τελικά το κακό εξαλείφθηκε με την συνδρομή του Αγίου. Οι κάτοικοι της Σπάρτης λοιπόν θέλησαν να βοηθήσουν τον Άγιο να κτίσει μια εκκλησία για να τον ευχαριστήσουν για τις υπηρεσίες που προσέφερε στην πόλη. Τα υλικά που μάζευαν για το κτίσιμο της εκκλησίας τα συγκέντρωναν στο χώρο αυτό επειδή την ίδια περιοχή χρησιμοποιούσαν οι ίδιοι ως τζιγγανιστήριο, δηλαδή τόπο που έπαιζαν τζιγγάνιον (ένα είδος αριστοκρατικού παιχνιδιού που έμοιαζε με το σημερινό πόλο). Έτσι οι άρχοντες θεωρούσαν την περιοχή αυτή ως ιδιοκτησία τους και δεν επιθυμούσαν να την παραχωρήσουν στον Άγιο για να κτίσει την εκκλησία του. Ο ξαφνικός θάνατος ενός πολίτη που έφερνε αντιρρήσεις στον Άγιο έκανε τους άρχοντες να κάμψουν τις αντιδράσεις τους και να συναινέσουν στην ανέγερση του ναού στην περιοχή της αρχαίας αγοράς της πόλης. Πέρα απ' αυτό οι άρχοντες ενίσχυσαν οικονομικά τον Άγιο πληρώνοντας τους μισθούς των κτιστών που απασχολούνταν με το κτίσιμο του ναού. Μάλιστα δύο από τους άρχοντες δώρισαν από μια αρχαία στήλη ο καθένας στο ναό. Το παραπάνω επεισόδιο του Βίου του Αγίου Νίκωνος είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό για τον αποφασιστικό ρόλο που διαδραματιζόταν οι άρχοντες αναφορικά με την τύχη της πόλης. Οι άρχοντες ήταν αυτοί που πήραν πρωτοβουλία να καλέσουν τον Άγιο ώστε να σώσουν την πόλη από την πανούκλα. Επίσης χρειαζόταν η συναίνεση τους για την εξορία των Εβραίων από την πόλη. Συνεδρίαζαν στην εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας, πράγμα που έδινε στις συνεδριάσεις τους έναν επίσημο χαρακτήρα. Επιπλέον είναι σημαντικό ότι χρησιμοποιούσαν ένα δημόσιο χώρο που άνηκε στην πόλη για να ασκούνται σε ένα αριστοκρατικό άθλημα και θεωρούσαν το χώρο αυτό ως περιουσία τους. Τέλος, όπως είδαμε, χρειάστηκε η έγκριση τους για την ανέγερση της εκκλησίας του Αγίου⁵⁶.

Ο ρόλος τους όμως στο πλαίσιο της πόλης μπορεί ν' ανιχνευθεί και μέσα από τη λειτουργία τους ως ιδρυτών θρησκευτικών ιδρυμάτων που, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένη και σημαντική. Για μια τοπική κοινωνία ήταν ιδιαίτερα σημαντική η ύπαρξη εξεχόντων προσώπων που έκτιζαν εκκλησίες, μοναστήρια, φιλανθρωπικά ιδρύματα. Η δραστηριότητα αυτή συντελούσε στην αύξηση της επιρροής και της εξουσίας πάνω στους κατοίκους της πόλης. Πρώτα

⁵⁵ Neville, *Local Provincial Elite*, σελ. 41-42.

⁵⁶ Angold, στο *Byzantine Aristocracy*, σελ.236-238.

απ' όλα η ίδρυση ενός θρησκευτικού ιδρύματος ύψωνε το κύρος και την υπόληψη ενός ατόμου, αφού η θρησκεία ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τη ζωή των βυζαντινών ανθρώπων και μάλιστα των απλών ανθρώπων της επαρχίας. Ο άρχοντας μέσω των ιδρυμάτων αυτών ήταν σε θέση να ελέγχει την πνευματική ζωή της πόλης και όχι μόνο. Μέσω της θρησκείας και της φιλανθρωπίας μπορούσε εύκολα να περάσει στην κοινωνική και πολιτική χειραγώγηση των κατοίκων της πόλης περνώντας σ' αυτούς τα μηνύματα που ήθελε κι οδηγώντας τους στην κατεύθυνση που ο ίδιος επιθυμούσε. Πέρα απ' αυτό, ένας εναγής οίκος λειτουργούσε ως κέντρο της δύναμης μιας αριστοκρατικής οικογένειας (οικονομικής και κοινωνικής), συσφίγγοντας τους δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ των μελών αλλά κι επεκτείνοντας την επιρροή τους προς τα άλλα μέλη της κοινότητας. Ο Γρηγόριος Πακουριανός στο μοναστήρι της Θεοτόκου που ίδρυσε στη Στενίμαχο θέλησε να συσπειρώσει όχι μόνο τα μέλη του στενού οικογενειακού περιβάλλοντος αλλά και τους ανθρώπους που ανήκαν στην ίδια μ' αυτόν κοινωνική τάξη, καθώς επίσης και όλα τα μέλη της ιβηρικής κοινότητας αποκλείοντας τους Έλληνες⁵⁷. Ο απλός λαός της επαρχίας έβλεπε αυτούς τους ανθρώπους που συγκέντρωναν πλούτη, θέση, καταγωγή, ως προστάτες ενάντια στους εχθρούς του. Ο εχθρός κάποιες φορές μπορεί να ήταν η κεντρική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης, όταν είχε υπερβολικές απαιτήσεις απ' αυτούς. Σε αυτές τις περιπτώσεις βλέπουμε το λαό να ζητάει τη βοήθεια των επιφανών αυτών προσώπων. Τότε συνήθως ξεπηδούσε από τις τάξεις των αρχόντων της πόλης ένας δυνάστης με ανεπίσημη εξουσία, ο οποίος ενεργούσε για να υπερασπιστεί τα συμφέροντα της πόλης. Από τις πρώτες περιπτώσεις εμφάνισης δυνάστη παρουσιάστηκε στα μέσα του 14^{ου} αιώνα στη Θεσσαλική πόλη Δημητριάδα, όπου κάποιος άρχοντας ονόματι Νόα έγινε δυνάστης, κυρίως εξαιτίας των επιχειρηματικών ικανοτήτων του που τον έκαναν να ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους πολίτες⁵⁸.

Δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις που οι διαμάχες μεταξύ των αρχόντων και της κεντρικής κυβέρνησης αναφορικά με τα συμφέροντα της πόλης έφταναν στην ανοικτή σύγκρουση και την εξέγερση, την ηγεσία της οποίας ανέθεται συνήθως σε κάποιο μέλος της πρώτης οικογένειας της περιοχής. Ένα τέτοιο επεισόδιο συνέβη στη Λάρισα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου 10^{ου} Δούκα (1059-1067). Η κυβέρνηση είχε ζητήσει πρόσθετα τέλη επί του βασικού φόρου για τη γη κι είχε προκαλέσει γενική αγανάκτηση. Οι άρχοντες της περιοχής θέλησαν να οργανώσουν μια συνωμοσία, αλλά έψαχναν κάποιον να ηγηθεί της εξέγερσης. Βρήκαν τον κατάλληλο άνθρωπο στο πρόσωπο του Νικουλίτζα Δελφινά, ο οποίος βρισκόταν στην κεφαλή της πιο σημαντικής οικογένειας της περιοχής. Ο Δελφινάς τελικά συγκατατέθηκε όχι όμως με ικανοποιητικά για τους συνωμότες αποτελέσματα κι έτσι ο Δελφινάς βρέθηκε έγκλειστος στη φυλακή της Αμάσειας. Πιο σημαντικό είναι το παράδειγμα της Αδριανούπολης, η οποία βρισκόταν στα 1070 κάτω από τον έλεγχο του Νικηφόρου Βρυέννιου, ο οποίος είχε εξεγερθεί ενάντια στην αυτοκρατορική κυβέρνηση. Στην προσπάθεια του αυτή ζήτησε τη συνδρομή άλλων αρχοντικών οικογενειών. Το φθινόπωρο του 1077 επιτέθηκε στην Κωνσταντινούπολη χωρίς όμως επιτυχία, ωστόσο συνέχισε να κυριαρχεί στην περιοχή της Θράκης για ένα ακόμα χρόνο σχεδόν. Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι στις περισσότερες περιπτώσεις⁵⁹ των συγκρούσεων μεταξύ του κράτους και των αρχόντων τελικά νίκησε απέβαινε το κράτος, που επέβαλε και τους όρους του. Έτσι οι άρχοντες τουλάχιστον ως την εποχή

⁵⁷ Galatariotou, *Byzantine Ktetorika typika*, dn, σελ 98-99.

⁵⁸ M. Angold, *Shaping of the Byzantine city*, dn, σελ.16-17.

⁵⁹ Angold, στο *Byzantine Aristocracy*, dn, σελ.241-244.

που μελετάμε εδώ, αναγκάζονταν τελικά να υποταχθούν στο κράτος και δεν κατάφεραν ν' ανεξαρτητοποιηθούν απ' αυτό.

Πέρα από τον πολιτικό ρόλο που μπορούσαν να διαδραματίσουν στο πλαίσιο της πόλης οι άρχοντες πολλές φορές είχαν ενεργό ρόλο στην άμυνα της περιοχής από τους εξωτερικούς εχθρούς. Ο ρόλος τους αυτός εκπληρωνόταν κυρίως κατά τα τέλη 11^{ου} αιώνα. Ο Μιχαήλ 7^{ος} Δούκας (1071-1078) εξέδωσε ένα νόμο σύμφωνα με τον οποίο μπορούσε να δωριθεί ένα κάστρο σε κάποιον ιδιώτη, ο οποίος θα το κατείχε κατά την διάρκεια της ζωής του, δε μπορούσε όμως να το κληροδοτήσει στους απογόνους του. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι δωρεές φρουρίων γίνονταν σε πρόσωπα συνήθως που είχαν κτήματα στην ευρύτερη περιοχή κι ενδιαφέρονταν να φροντίσουν το κάστρο για να το προστατέψουν σε περίπτωση ανάγκης. Ο Μέγας Δομέστιος της δύσης Γρηγόριος Πακουριανός κατείχε διάφορα φρούρια, αλλά από δωρεές και άλλα που έκτισε ο ίδιος. Η δωρεά αυτή ήταν ένα προνόμιο που έδινε στον ευεργετούμενο την ευκαιρία να προστατεύσει τα υπάρχοντά του αλλά και τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής.

Το Μάιο του 1087 ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός δώρισε στον Άγιο Χριστόδουλο, ιδρυτή της μονής του Αγίου Ιωάννη του θεολόγου στην Πάτμο, Κάποια περιουσιακά στοιχεία στην περιοχή των Δωδεκανήσων, μεταξύ των οποίων ήταν και το μισό από το κάστρο της Λέρου που λεγόταν Πεντελιον, ενώ το 1088, του δωρίθηκε και το υπόλοιπο μισό. Μια περιγραφή του κάστρου που έχουμε από ένα πρακτικό μας δείχνει ότι ήταν αρκετά μικρό και περιείχε μια εκκλησία, κελιά, βοσπίτια, ενώ γύρω γύρω ήταν περιτοιχισμένο.

Για να κατανοήσουμε το λόγο που γίνονταν αυτές οι δωρεές πρέπει να δούμε την εξωτερική κατάσταση του κράτους γύρω στα τέλη του 11^{ου} αιώνα. Η εποχή αυτή ήταν δύσκολη για την αυτοκρατορία, καθώς στην ανατολική πλευρά υπήρχαν οι επιθέσεις των Σελτζούκων Τούρκων, ενώ στα Βαλκάνια γίνονταν επιδρομές από του Ούζους, τους Πετσενέγκους και τους Κουμάνους. Ταυτόχρονα ο στρατός της αυτοκρατορίας αποτελούνταν κυρίως από μισθοφόρους και διερχόταν σημαντική κρίση. Για να προστατεύσουν λοιπόν τις απειλούμενες περιοχές οι αυτοκράτορες έκαναν κάποιες δωρεές φρουρίων σε ανθρώπους που θα τα αναστήλωναν και θα τα φρόντιζαν ώστε να είναι έτοιμα σε περίπτωση εχθρικής επίθεσης. Η κυβέρνηση είχε θέσει ορισμένους περιορισμούς στις παραχωρήσεις αυτές καθώς η δωρεά ήταν προσωπική κι όχι μεταβιβάσιμη και γινόταν με τον όρο να πραγματοποιηθούν έργα συντήρησης των φρουρίων αυτών. Σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η άμυνα των επαρχιών βρισκόταν στα χέρια των αρχόντων, καθώς τα φρούρια δεν ήταν οικογενειακά και δεν είχαν αναπτυχθεί ιδιωτικοί στρατοί, όπως στην περίπτωση των βαρόνων της δύσης⁶⁰.

Πέρα από τον κοινωνικό-πολιτικό ρόλο των λαϊκών αρχόντων στο πλαίσιο της πόλης, πρέπει να ερευνήσουμε ιδιαίτερα το ρόλο των εκκλησιαστικών αρχών, η παρουσία των οποίων ήταν πολύ σημαντική για την επαρχία. Σε μια βαθύτατα θρησκευόμενη κοινωνία, όπως του Βυζαντίου είναι εύλογο οι εκκλησιαστικές αρχές ν' ασκούν πνευματικό έλεγχο και όχι μόνο. Όσο χαλάρωνε η στρατιωτική και πολιτική διοίκηση των επαρχιών τόσο αυξανόταν η δύναμη των εκκλησιαστικών αρχών, ιδιαίτερα από το 12^ο αιώνα που ήταν εποχή κρίσης για την επαρχιακή διοίκηση. Πέρα από τα αμιγώς θρησκευτικά του καθήκοντα ο Μητροπολίτης είχε κάτω από τον έλεγχο του τις γραμματειακές υπηρεσίες της πόλης. Τα έγγραφα που

⁶⁰ Oikodomides «*The donatians of castles in the last Quarter of the 11th century*», Polychronian, Festschrift Franz Dolger zur 75. Geburtstag Heidelberg 1966, σελ. 413-417.

εξεδίδουν οι γραμματείς έπρεπε να καταγράφονται στα μητροπολιτικά αρχεία. Μεταξύ των εκκλησιαστικών αρχόντων υπήρχαν κάποιοι που αναλάμβαναν αυτά τα νοταριακά καθήκοντα, όπως ο πριμμικήριος των νοταρίων. Ίσως οι εκκλησιαστικοί άρχοντες να προέρχονταν από τις αρχοντικές οικογένειες της πόλης, ωστόσο το πιο πιθανό είναι ότι είχε διαμορφωθεί ξεχωριστή ομάδα οικογενειών από τις οποίες προέρχονταν οι εκκλησιαστικοί άρχοντες και τα αξιώματα μπορούσαν να είναι κληρονομικά και να περνούν στα μέλη της ίδιας οικογένειας⁶¹. Από το 12^ο αιώνα η εκκλησιαστική διοίκηση ήταν πιθανόν η πιο αποτελεσματική σε επαρχιακό επίπεδο. Λόγω της συνήθους απουσίας των ανώτερων στρατιωτικών και πολιτικών αρχών και της δυσλειτουργίας της διοίκησης κατά την εποχή αυτή, οι άνθρωποι της εκκλησίας αναλάμβαναν το καθήκον να εκπροσωπούν την κρατική αρχή στο πλαίσιο της επαρχίας αλλά και τον πατριάρχη. Αντικαθιστούσαν έτσι τις αδυναμίες και διεφθαρμένες στρατιωτικές και πολιτικές αρχές της επαρχίας προσπαθώντας να διατηρήσουν το νόμο και την τάξη. Η μεγαλύτερη δύναμη των εκκλησιαστικών αρχών προερχόταν από το γεγονός ότι διατηρούνταν στις θέσεις τους για μεγάλο διάστημα, σε αντίθεση με τους εκπροσώπους της στρατιωτικής και πολιτικής αρχής που άλλαζαν κάθε 1 ή 3 χρόνια. Επιπλέον το είδος της εξουσίας τους (πνευματική-θρησκευτική) τους έδινε το πλεονέκτημα να έχουν πιο άμεση επαφή και μεγαλύτερη επιρροή στους κατοίκους της επαρχίας που αποτελούσαν το ποίμνιο τους.

Ωστόσο η πραγματική δύναμη κι επιρροή των μητροπολιτών φαινόταν ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσεως για την περιοχή της δικαιοδοσίας τους. Υπάρχουν παραδείγματα μητροπολιτών, κυρίως κατά το 12^ο αιώνα, όπως ο Μιχαήλ Χωνιάτης στην Αθήνα ή ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, οι οποίοι ενεργούσαν ως πραγματικοί ηγέτες των πόλεων τους κάτω από δύσκολες συνθήκες. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Μιχαήλ Χωνιάτης οργάνωσε την αντίσταση της πόλης των Αθηνών ενάντια στο Λέοντα Σγουρό που επιτέθηκε για να καταλάβει την πόλη, πράγμα που αποκαλύπτει την επιρροή του και τον ηγετικό του ρόλο στην κοινωνία των Αθηνών⁶². Καμιά φορά έφταναν να συγκρουστούν με την εξουσία και σ' αυτές τις περιπτώσεις είχαν την υποστήριξη του ποιμνίου τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Πατριάρχης Αντιοχείας Αιμιλιανός, που όταν κλήθηκε γύρω στο 1070 στην Κωνσταντινούπολη για να δικαστεί, τα πλήθη ματαίωσαν τις προσπάθειες απομάκρυνσης του⁶³. Όλα τα παραπάνω είναι ενδεικτικά για το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζαν οι εκπρόσωποι των εκκλησιαστικών αρχών και ιδιαίτερα οι μητροπολίτες στο πλαίσιο της επαρχιακής κοινωνίας.

Οι άρχοντες λοιπόν, λαϊκοί κι εκκλησιαστικοί, ασκούσαν εξουσία πνευματική, κοινωνική και πολιτική πάνω στους κατοίκους μιας πόλης ενεργώντας παράλληλα και ως προστάτες της πόλης σε περιπτώσεις καταπίεσης από την κεντρική εξουσία είτε εισβολής από εχθρούς. Συνυπολογίζοντας σ' αυτά τον οικονομικό έλεγχο που ασκούσαν οι άρχοντες κυριαρχούσαν πλήρως στις πόλεις και τον πληθυσμό τους. Αυτό που μπορούμε να εννοήσουμε είναι ότι υπήρχε ένα είδος αλληλενέργειας και αλληλεπίδρασης μεταξύ των αρχόντων της πόλης και των πολιτών της πόλης αυτής. Ο απλός λαός από τη μια εμπιστευόταν τους άρχοντες αυτούς περισσότερο σε σχέση με την κεντρική εξουσία κι αποζητούσε την προστασία τους γιατί ζούσαν στον ίδιο τόπο, είχαν γνώση των προβλημάτων τους και μπορούσαν να τους βοηθήσουν αναπτύσσοντας προσωπικές σχέσεις μαζί τους, ενώ η κεντρική εξουσία φάνταζε στα

⁶¹ Angold στο *Byzantine Aristocracy* dn, σελ 240-241.

⁶² Herrin, *Byzantine provincial Government*, dn, σελ 258-260.

⁶³ Kazhdan-epstein, *Change in Byzantine Culture*, dn, σελ 93.

μάτια τους απόμακρη και ίσως κάποιες φορές εχθρική. Μπορούμε να φανταστούμε ότι ο απλός κάτοικος μιας απομακρυσμένης περιοχής της επαρχίας είτε στην ανατολική πλευρά είτε στην ευρωπαϊκή μπορεί να μη γνώριζε καλά-καλά ποιος κυβερνούσε στην Κωνσταντινούπολη, ήξερε όμως σίγουρα ποιοι ήταν οι τοπικοί άρχοντες στην περιοχή του, οι οποίοι είχαν πιο άμεση επίδραση πάνω του. Από την άλλη μεριά οι επαρχιακοί άρχοντες είχαν συμφέρον να προστατεύσουν την περιοχή τους μια και είχαν ισχυρά τοπικά συμφέροντα, ερχόμενοι ακόμα και σε σύγκρουση με την κεντρική εξουσία στην Κωνσταντινούπολη, με δυσάρεστα συνήθως αποτελέσματα για τους άρχοντες αυτούς.

Οι άρχοντες αυτοί ασκώντας πολύπλευρο έλεγχο (πνευματικό –κοινωνικό - πολιτικό-οικονομικό) στις πόλεις συντελούσαν στην ανάπτυξή τους, ανάπτυξη που εντοπίζεται ιδιαίτερα μετά τα τέλη του 11^{ου} αιώνα και η οποία έρχεται σε αντίθεση με την κρίση που περνούσε την εποχή αυτή η δημόσια διοίκηση της αυτοκρατορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο

«Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΠΑΡΧΙΑΚΩΝ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ»

Στο σημείο αυτό ύστερα από την εξέταση της δύναμης των αρχόντων και του ρόλου τους στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας, πρέπει να διερευνήσουμε τις σχέσεις τους με την κεντρική εξουσία και τον αυτοκράτορα καθώς και τον ιδιαίτερο πολιτικό τους ρόλο στο πλαίσιο της βυζαντινής αυτοκρατορίας ως το τέλος του 12^{ου} αιώνα.

Είδαμε μέχρι τώρα ότι η κοινωνική –οικονομική –πολιτική επιρροή τους βασιζόταν στις θέσεις που κρατούσαν στο πλαίσιο της επαρχιακής οργάνωσης και διοίκησης, την οικονομική τους επιφάνεια και την καταγωγή τους, ενώ το επίκεντρο της κυριαρχίας τους εντοπίζεται στο πλαίσιο της βυζαντινής πόλης. Ο πολιτικός ρόλος ήταν συνάρτηση της θέσης που κατείχε το κάθε άτομο στην ιεραρχία αλλά και της οικογενειακής του παράδοσης. Οι περισσότεροι από τους άρχοντες της επαρχίας δε διεκδικούσαν κεντρικό πολιτικό ρόλο καθώς βρίσκονταν μακριά από ο κέντρο της δύναμης, δηλ. τον αυτοκράτορα, και κατείχαν θέσεις μέσης κυρίως εμβέλειας. Υπήρχαν όμως και οι εκπρόσωποι των μεγάλων οικογενειών της Ανατολίας, που κατείχαν τις υψηλότερες διοικητικές θέσεις και προέρχονταν από οικογένειες με μακροχρόνια σταδιοδρομία και δύναμη, παράγοντες που τους τοποθετούσαν στην κεντρική πολιτική σκηνή.

Στο πλαίσιο αυτό είναι δυνατό να εντοπιστεί ένας ανταγωνισμός που ελλόχευε ανάμεσα στους άρχοντες των επαρχιών και την κεντρική εξουσία της αυτοκρατορίας. Ο ανταγωνισμός αυτός είχε να κάνει με τον έλεγχο πάνω στη βυζαντινή επαρχία και τον πληθυσμό της. Ξεκίνησε κατά το 10^ο αιώνα οπότε εμφανίστηκε η διαμάχη ανάμεσα στους «δυνατούς» των επαρχιών, δηλαδή τους ανθρώπους που κατείχαν ορισμένες θέσεις, μεσαίες ή υψηλές, στη επαρχιακή διοίκηση στο πλαίσιο της θεματικής οργάνωσης και αξιολογη οικονομική επιφάνεια, και στην κεντρική διοίκηση, πάνω στο ζήτημα της μεγάλης εξάπλωσης της κτηματικής περιουσίας των δυνατών, που απειλούσε να καταπνίξει τις μορφές της ανεξάρτητης μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας. Οι αυτοκράτορες της μακεδονικής δυναστείας, ιδιαίτερα ο Ρωμανός Λεκαπηνός και οι διάδοχοί του, έδωσαν αγώνα εκδίδοντας νομοθετήματα για να θέσουν σε έλεγχο την αυθαίρετη δράση των δυνατών, οι οποίοι ολοένα και περισσότεροι επιχειρούσαν να απορροφήσουν τα κτήματα των μικρομεσαίων ιδιοκτητών μεταβάλλοντάς τους σε εξαρτημένους καλλιεργητές (πάροικους). Η διαδικασία αυτή έβλαπτε το κράτος γιατί συντελούσε στη μεταφορά των υποχρεώσεων των αγροτών από το κράτος, που μέχρι τότε είχε τον έλεγχο πάνω τους και στην παραχώρηση τους στους γαιοκτήμονες, που ήταν οι νέοι τους αφέντες. Πίσω από τη διαμάχη αυτή υπέβοσκε η προσπάθεια του κράτους να ενδυναμώσει τους δημοσιονομικούς και στρατιωτικούς δεσμούς με την επαρχία και να ελέγξει τις ισχυρές τοπικιστικές τάσεις των επαρχιακών αριστοκρατών. Στον αγώνα αυτό το κράτος δεν κατάφερε να υποτάξει με τη νομοθεσία του τις τάσεις οικονομικής εξάπλωσης των δυνατών, οι οποίοι κατάφεραν να διαλύσουν τις αγροτικές κοινότητες και να κυριαρχήσουν οικονομικά στις επαρχίες, μετατρέποντας τους ελεύθερους κτηματίες σε δουλοπάροικους και τους εαυτούς τους σε αφέντες.⁶⁴ Ωστόσο το κράτος

⁶⁴ R. Morris, «The powerful and the poor in tenth-century Byzantium. Law and reality» στο Past and Present 73, 1976, σελ 3-27.

δεν αποποιούταν τα δικαιώματα του πάνω στους πάροικους και δεν τους άφηνε εξολοκλήρου στα χέρια των δυνατών. Φρόντιζε να διατηρήσει την πληρωμή κάποιων φόρων και κάποια άλλα δικαιώματα πάνω στους πάροικους, πράγμα που σημαίνει ότι το κράτος δεν ηττήθηκε πλήρως στον ανταγωνισμό αυτό με τους δυνατούς, αλλά ήταν ακόμα σε θέση να θέτει τους όρους του.⁶⁵ Ο ανταγωνισμός αυτός ανάμεσα στους άρχοντες των επαρχιών και την κεντρική εξουσία μπορούσε να μετατραπεί συχνά σε ανοικτή σύγκρουση μεταξύ των δύο αυτών δυνάμεων. Οι επαρχίες στους αιώνες που μας απασχολούν συχνά-πυκνά αναταράσσονταν από κινήματα, στάσεις κι εξεγέρσεις, με διαφορετικούς πρωταγωνιστές και κίνητρα κάθε φορά. Όπως είδαμε και πιο πριν, πολλές φορές οι εξεγέρσεις αυτές ξεκινούσαν από τη θέληση ορισμένων δυναστών να προστατεύσουν τα συμφέροντα μιας τοπικής κοινωνίας, που απειλούνταν από τις ενέργειες του κράτους. Οι αρχοντικές οικογένειες διάλεγαν ανάμεσα τους έναν ηγέτη που οδηγούσε την τοπική εξέγερση, όπως ο Νικουλίτζας Δελφινάς στη Λάρισα. Στις περιπτώσεις αυτές η κεντρική διοίκηση δε δυσκολευόταν να καταστείλει τις εξεγέρσεις και να αποκαταστήσει την έννομη τάξη και κρατική λειτουργία στο σημείο της αναταραχής⁶⁶. Τέτοιου είδους κινήματα δεν αποτελούσαν, τουλάχιστον ως την εποχή που μελετάμε στην παρούσα εργασία, αποσχιστικά κινήματα με στόχους αυτονομιστικούς, ήταν απλώς ένας τρόπος άμυνας και διαμαρτυρίας των εκπροσώπων της επαρχίας ενάντια στην καταπίεση κι αυθαιρεσία της κεντρικής εξουσίας.

Τα πράγματα ήταν πιο δύσκολα για το κράτος όταν των εξεγέρσεων αυτών ηγούνταν μέλη κάποιων από τις σπουδαίες οικογένειες της Ανατολίας (Φωκάδες, Βρυέννιοι, Δαλασσηνοί, Μελισσηνοί κλπ), οι οποίοι ήταν σε θέση να συνασπίσουν γύρω τους σημαντικές δυνάμεις και να συγκεντρώσουν πολυπληθή στρατεύματα. Στις περιπτώσεις αυτές οι εξεγέρσεις δεν είχαν πλέον το κίνητρο της προστασίας του επαρχιακού πληθυσμού από την καταπίεση της κεντρικής εξουσίας, αλλά στόχευαν στην κατάληψη της ανώτατης αρχής, αποπομπή του αυτοκράτορα και αντικατάσταση του συνήθως από κάποιο μέλος των οικογενειών αυτών. Στις περισσότερες περιπτώσεις συνασπίζονταν διάφορες αρχοντικές οικογένειες κι έβαζαν αρχηγό το μέλος της πιο σημαντικής οικογένειας. Στις πράξεις αυτές υπήρχε το στοιχείο της αμφισβήτησης στο πρόσωπο του κατόχου της αυτοκρατορικής αρχής. Η αυτοκρατορική εξουσία δύσκολα μπορούσε ω' αμφισβητηθεί και όταν αυτό συνέβαινε, συνέβαλαν ορισμένοι συγκεκριμένοι παράγοντες, όπως όταν ο αυτοκράτορας ήταν πολύ νεαρός και χρειαζόταν επιτροπεία ή όταν ήταν πολύ ηλικιωμένος, οπότε αμφισβητούνταν η ικανότητα του να κυβερνήσει την αυτοκρατορία. Στις περιπτώσεις αυτές εμφανιζόταν κάποιος υψηλόβαθμος αξιωματικός, ο οποίος συνήθως περιβαλλόταν το μανδύα της αριστοκρατικής καταγωγής, έπαιρνε με το μέρος του ένα τμήμα του στρατού και βιάδιζε ενάντια στην πρωτεύουσα για να καταλάβει την εξουσία, να εκθρονίσει τον αυτοκράτορα και να τον αντικαταστήσει. Πολλοί είναι οι μελετητές που υπερεκτιμώντας τη δύναμη και τη σημασία των κινήματων αυτών και των αρχηγών τους έφτασαν να υποστηρίξουν ότι οι αριστοκράτες αυτοί θέλησαν να υποκαταστήσουν την κρατική αρχή. Η θέση αυτή είναι αμφισβητήσιμη γιατί οι ηγέτες των εξεγέρσεων αυτών δεν εκφράζονταν ενάντια στο θεσμό της αυτοκρατορικής αρχής και δεν το υπονόμειαν. Κινούνταν ενάντια στο συγκεκριμένο πρόσωπο που κατείχε σε μια δεδομένη στιγμή την αυτοκρατορική εξουσία και του οποίου αμφισβητούσαν την ικανότητα να κυβερνήσει

⁶⁵ Kazhdan-Epstein, *Changes in Byzantine Culture*, dn, σελ. 104-105.

⁶⁶ Angold, *Byzantine Aristocracy*, dn, σελ 341-343.

αποτελεσματικά την αυτοκρατορία. Πέρα απ' αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι το κράτος, παρά τους κλυδωνισμούς που μπορούσαν να επιφέρουν οι εξεγέρσεις αυτές στην οργάνωση και τη λειτουργία του, ήταν στις περισσότερες σε θέση να τις ελέγξει και να τις καταστείλει τιμωρώντας τους πρωταίτιους. Στο Βυζάντιο ο θεσμός του αυτοκράτορα και της ενότητας της αυτοκρατορίας ήταν δύο στοιχεία ακλόνητα, που τουλάχιστον ως το 12^ο αιώνα κανείς δε μπορούσε να τα αμφισβητήσει και να τα υποκαταστήσει.

Αυτό που γίνεται κατανοητό είναι ότι, όσο το κράτος και η κεντρική εξουσία ήταν ισχυρή κι αταλάντευτη, δεν είχε να φοβηθεί από τους επαρχιακούς άρχοντες και τις ενέργειές τους. Μέχρι και τα μέσα του 12^{ου} αιώνα δεν υπήρχε ούτε σκέψη για αποσχιστικές τάσεις. Ωστόσο στις τελευταίες δεκαετίες του 12^{ου} και τις αρχές του 13ου αιώνα άρχισαν να αναπτύσσονται πρόσφορες συνθήκες για τη δημιουργία ανεξάρτητων ηγεμονιών μέσα στο βυζαντινό κράτος. Η περιφερειακή οργάνωση είχε αποδιαρθρωθεί σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας της ύπαρξης διεφθαρμένων αξιωματούχων ή διοικητών που ήταν μόνιμα απόντες από τις περιοχές της ευθύνης τους, το κράτος παραχωρούσε ολοένα και μεγαλύτερα προνόμια σε ξένους, κυρίως σε εκπροσώπους των ναυτικών ιταλικών πόλεων, που άρχισαν να υποβλέπουν και να σχεδιάζουν την κυριαρχία τους στην εξασθενημένη αυτοκρατορία, ενώ είχε διαρραγεί ο δεσμός ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και την επαρχία, καθώς ολοένα αυξάνονταν οι αρπακτικές διαθέσεις της πρώτης απέναντι στη δεύτερη. Οι συνθήκες αυτές έδωσαν την ευκαιρία σε ορισμένους άρχοντες να σπάσουν τους δεσμούς με την κεντρική διοίκηση και ω' αυτονομηθούν από τον κορμό της αυτοκρατορίας του Βυζαντίου.

Ήδη κατά τη διάρκεια του 1180 η Κύπρος είχε αποσπαστεί από την κεντρική διοίκηση του Βυζαντίου και βρισκόταν κάτω από την κυριαρχία του Ισαάκ Κομνηνού, η οποία έληξε με την επέμβαση του Ριχάρδου του Λεοντόκαρδου, ο οποίος κατέλαβε το νησί, το οποίο παρέδωσε στον άλλοτε βασιλιά της Ιερουσαλήμ Γκυ ντε Λουζινιάν. Από τότε το νησί παρέμεινε στην κατοχή των δυτικών και δεν ενσωματώθηκε ξανά στην αυτοκρατορία. Την ίδια περίοδο κυριάρχησε στην περιοχή της Φιλαδέλφειας ο Θεόδωρος Μαγγαφάς ή Μαυροθεόδωρος, ο οποίος ήταν γόνος μιας σημαντικής οικογένειας της περιοχής. Ο Μαγγαφάς εξεγέρθηκε, κυριάρχησε στην περιοχή και αντέδρασε αποτελεσματικά στις αυτοκρατορικές δυνάμεις που του επιτέθηκαν για ν' ανακαταλάβουν την περιοχή. Ο Μαγγαφάς τελικά εκδιώχθηκε από την Φιλαδέλφεια το 1190 χάρη στη επέμβαση του Βατατζή, ο οποίος είχε επίσης δύναμη στην περιοχή εκείνη. Ακόμα πιο σημαντικό είναι το παράδειγμα του Λέοντα Σγουρού, ο οποίος προσπάθησε να ιδρύσει μια ανεξάρτητη ηγεμονία στην περιοχή της κεντρικής Ελλάδας στις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Ο Λέων μαζί με τον αδερφό του αποφάσισε να επωφεληθεί από την εξέγερση του Καμυτζή και του Χρυσού στη Θεσσαλία και ν' αυτονομηθεί από την κεντρική διοίκηση κατά το 1201-1202. Ο Σγουρός κατείχε τον τίτλο του σεβαστουπέρρατου και ήταν αξιωματούχος του θέματος Ελλάδος, ενώ προερχόταν από μια οικογένεια πελοποννησιακή που είχε εγκατασταθεί στο Ναύπλιο. Στις παραμονές της 4^{ης} Σταυροφορίας ο Λέων Σγουρός αντιμετώπισε με επιτυχία την επίθεση του Μιχαήλ Στρυφνού το 1202-1203 και σταθεροποίησε την εξουσία του στην περιοχή της Πελοποννήσου. Τις προσπάθειες του να επεκτείνει την ηγεμονία του ανέκοψε η αντίσταση του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη και των αρχών της Θήβας. Τα παραδείγματα αυτά ακολούθησαν την ίδια εποχή δύο θεματικοί διοικητές, ο Μιχαήλ Άγγελος-Δούκας στο θέμα Μυλάσης και ο Σπυριδανάκης στο θέμα Σμολενών.⁶⁷ Η κατάσταση αυτή επιδεινώθηκε κατά

⁶⁷ Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et contestations a Byzance* (963-1210), σελ 454-458.

πολύ μετά το 1204 και την κατάλυση του κράτους και το διαμελισμό των σκαφών του από τους Σταυροφόρους της 4^{ης} Σταυροφορίας. Τότε δημιουργήθηκαν 3 ανεξάρτητες βυζαντινές ηγεμονίες (το δεσποτάτο της Ηπείρου, η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και η αυτοκρατορία της Νίκαιας) από ισάριθμους εκπροσώπους αυτοκρατορικών οικογενειών. Είναι ολοφάνερο ότι προς το τέλος του 12^{ου} αιώνα είχε αναβαθμιστεί ο πολιτικός ρόλος των επαρχιακών αρχόντων που κατείχαν διοικητικές θέσεις μέσης εμβέλειας και δεν είχαν δεσμούς με την αυτοκρατορική οικογένεια και ζούσαν στην επαρχία.

Αυτό που πρέπει να υπογραμμίσουμε συμπερασματικά είναι ότι δεν μπορούμε να υπερβάλλουμε σχετικά με τον πολιτικό ρόλο των αρχόντων είτε αυτοί ανήκαν στις μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες είτε όχι, καθώς οι θέσεις τους εξαρτώνταν από τον αυτοκράτορα, ο οποίος επέβλεπε τους διορισμούς και τις απονομές αξιωμάτων, μπορούσε να τους απολύσει ή να τους εκτοπίζει ενώ παράλληλα ήταν σε θέση να κινητοποιήσει τις στρατιωτικές δυνάμεις για να καταστείλει τις εξεγέρσεις τους και να τους τιμωρήσει. Αύξηση της δύναμης τους παρατηρείται από τον 11^ο αιώνα που το κράτος περνούσε κρίση κι ιδιαίτερο από το 12^ο αιώνα κι εξής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο

ΟΙ ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΥΛΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΩΝ ΕΠΑΡΧΙΑΚΩΝ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΩΝ

Στο σημείο αυτό πρέπει να δούμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που είχε αναπτύξει η επαρχιακή αριστοκρατία ως τάξη. Όπως διαπιστώσαμε μέχρι τώρα, η επαρχιακή αριστοκρατία δε διέθετε ενιαία σύσταση ως κοινωνική τάξη και αποτελούνταν από διάφορα στοιχεία που δεν ήταν ολότελα κοινά μεταξύ τους, ωστόσο είχε αναπτύξει ορισμένα χαρακτηριστικά που ένωναν τα μέλη της μεταξύ τους εντάσσοντάς τα στο ίδιο κοινωνικό πλαίσιο και ταυτόχρονα τα διαφοροποιούσαν από τα υπόλοιπα μέλη της επαρχιακής κοινωνίας.

Μέσα από την εξέταση διαφόρων πηγών μπορούμε να εξακριβώσουμε την ύπαρξη ορισμένων ηθικών και κοινωνικών αξιών, τις οποίες ενστερνίζονταν τα μέλη της επαρχιακής αριστοκρατίας, αποτελούσαν ένα κοινό κώδικα μεταξύ τους και τους έκαναν να ξεχωρίζουν από τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας της επαρχίας. Τις κοινωνικές αξίες ενός επαρχιακού μεγιστάνα μπορούμε να διερευνήσουμε μέσα από το έπος του Διγενή Ακρίτα¹, που προβάλλει τον ηρωικό κόσμο των Βυζαντινών ακριτών. Στο πλαίσιο αυτό η προσωπική τιμή εξασφαλίζεται κατά κύριο λόγο μέσα από την ανδρεία, η οποία εκφράζεται με ηρωικές πράξεις. Ο ήρωας του έπους, Βασίλειος Διγενής Ακρίτας, πραγματοποιεί εξαιρετες ανδραγαθίες ξεκινώντας από την ηλικία των 12 ετών, οπότε σκότωσε δύο αρκούδες κι ένα λιοντάρι και συνεχίζοντας σ' όλη του τη ζωή να πραγματοποιεί ηρωικές πράξεις και κατορθώματα. Στο ηρωικό αυτό πλαίσιο βλέπουμε την ανδρεία να μην είναι ασυμβίβαστη με το γυναικείο φύλο, καθώς η αρχηγός των Αμαζόνων Μαξιμώ πραγματοποιεί με τη σειρά της πολλά ηρωικά κατορθώματα, όπως κι ο Διγενής. Η έννοια της ανδρείας δεν έχει να κάνει με την εγωιστική προσπάθεια προσωπικής ανάδειξης, αλλά θεωρείται ως ένα δώρο από το Θεό που επιτελείται με τη βοήθεια των στρατιωτικών αγίων και τίθεται στην υπηρεσία του γένους και της πατρίδας, του αυτοκράτορα. Ο ήρωας δηλαδή πραγματοποιεί τις ηρωικές πράξεις για να δοξάσει το γένος του, αλλά και για να υπηρετήσει τον αυτοκράτορα και την πατρίδα του. Πέρα από την ανδρεία, η προσωπική τιμή εξασφαλίζεται και μέσα από δύο άλλους σημαντικούς παράγοντες : την ευγένεια, που σχετίζεται με τη γέννηση και την καταγωγή από ένα διακεκριμένο γένος και την οικονομική δύναμη, που μέσα στο έργο εκφράζεται μέσα από τον πλούτο του παλατιού του Διγενή².

Φεύγοντας από τον κόσμο του έπους μπορούμε να δούμε τις αριστοκρατικές αξίες διατυπωμένες στο Στρατηγικό του Κεκαυμένου³. Ο συγγραφέας του έργου ήταν εκπρόσωπος της επαρχιακής αριστοκρατίας με σημαντικούς προγόνους που διετέλεσαν άρχοντες στις περιοχές τους κι εξέφραζε τις αξίες της τάξης αυτής. Στο έργο του ο Κεκαυμένος δίνει οδηγίες και συμβουλές προς τον αυτοκράτορα και προς τους τοπάρχες, δηλαδή τους επαρχιακούς άρχοντες εκφράζοντας το πνεύμα των ανθρώπων αυτών.

Στο έργο του Κεκαυμένου, όπως και στο έργο του Διγενή, η διάκριση στο πλαίσιο της επαρχιακής κοινωνίας είχε να κάνει με την ανδρεία, τον πλούτο και την καταγωγή από μια σημαντική οικογένεια. Η ανδρεία, η οποία εξαιρείται ιδιαίτερα μέσα στο έργο, σχετίζεται με το στρατιωτικό επάγγελμα, με την ανάληψη κάποιας στρατιωτικής διοίκησης. Αυτό βέβαια ήταν αναμενόμενο για το συγγραφέα, καθώς

¹ J. Mavrogordato, *Digenes Akritas*, Oxford 1956.

² Paul Magdalino, «*Honour among Romaioi: The framework of social values in the world of Digenes Akritas and Kekaumenos*», στο *BMGS* 13 (1989), 190 – 201.

³ B. Wassiliewsky and V. Jernstedt, *Cecaumeni Strategicon*, ό.π.

προερχόταν από στρατιωτική οικογένεια κι ο ίδιος ασκούσε στρατιωτικό λειτούργημα. Στις συμβουλές του προς τους στρατιωτικούς διοικητές αναφέρει ότι ο στρατηγός οφείλει να στοχεύει στο να κερδίζει νίκες στο πεδίο της μάχης, πράγμα που θα του απέφερε τιμές από τον αυτοκράτορα. Επίσης σημειώνει ότι ο στρατηγός οφείλει στις ελεύθερες ώρες του να προσπαθεί να βελτιώσει τη στρατιωτική του κατάρτιση για να επιτύχει τις επιθυμητές νίκες με το στράτευμά του. Σε γενικές γραμμές ο Κεκαυμένος προτρέπει τον άρχοντα να προσπαθεί να ξεπεράσει όλους τους υπόλοιπους σε σωφροσύνη, ανδρεία κι αρετή. Στο πλαίσιο αυτό ο Κεκαυμένος εξαιρεί την υψηλή καταγωγή, ωστόσο πολύ σημαντικό ρόλο παίζει η υπηρεσία στον αυτοκράτορα κι ιδιαίτερα η στρατιωτική σταδιοδρομία. Πάντως σε ηθικό πλαίσιο αυτό που φαίνεται να ξεχωρίζει τον ευγενή από έναν απλό άνθρωπο είναι τα στοιχεία της τιμής, της δόξας και της υπερηφάνειας. Στο έργο του Κεκαυμένου παράλληλα με τους παράγοντες που προσδίδουν τιμή στο άτομο στο πλαίσιο της επαρχιακής κοινωνίας, δίνεται ιδιαίτερη σημασία στους παράγοντες που συντελούν στο χάσιμο της. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι το πρώτο μέλημα κάθε ανθρώπου που ανήκει στην αριστοκρατία πρέπει να είναι ν' αποφεύγει να χάσει την τιμή που ήδη κατέχει. Στη σκέψη του Κεκαυμένου κυριαρχεί η καχυποψία, η οποία αποτελεί έκφραση του φόβου για την ατιμία, δηλαδή το χάσιμο της τιμής του ανθρώπου. Η καχυποψία του στρέφεται κατά κύριο λόγο προς τα πρόσωπα που ήταν εκτός του οίκου. Ιδιαίτερη εντύπωση κάνει η επιφυλακτικότητα που εκφράζει απέναντι στους φίλους, ανθρώπους ξένους, έξω από το πλαίσιο του οίκου και του γένους. Συμβουλεύει μάλιστα να αποφεύγεται η φιλοξενία κάποιου φίλου στο σπίτι το βράδυ, γιατί μπορεί να θελήσει ν' ατιμάσει την σύζυγο ή την κόρη του κυρίου του σπιτιού. Μέσα στο έργο παρατίθενται πολλές λέξεις που εκφράζουν το αντίθετο της τιμής: ατιμία, αισχύνη, ντροπή, αναισχυντία, ύβρις, μομφή, ψόγος, όνειδος, γέλως, αχρειοσύνη. Η αχρειοσύνη έχει την έννοια της έκπτωσης από την κοινωνική τάξη και το αξίωμα. Για έναν άρχοντα το χάσιμο της τιμής και της υπόληψης μπορούσε να προέλθει από την αυθαιρεσία, την αδικία, τη βιαιότητα, την επιπολαιότητα ή την ικανότητα, δηλαδή την κακή χρήση της εξουσίας και της δύναμής του. Αυτοί οι παράγοντες μπορούσαν να συμβάλλουν στο χάσιμο της διοικητικής θέσης ή της κοινωνικής τους θέσης. Όμως το χάσιμο της τιμής είναι ιδιαίτερα σημαντικό και για κάποιον που δεν κατέχει διοικητική θέση, αλλά ιδιωτεύει ζώντας στο κτήμα του. Για τον άνθρωπο αυτό είναι άσχημο να χάσει το σεβασμό των συγγενών, των φίλων και των ανθρώπων του περιβάλλοντός του. Για το λόγο αυτό ο Κεκαυμένος συμβουλεύει αυτούς τους ανθρώπους να διευθύνουν σωστά τα κτήματά τους, φροντίζοντας να μην καταφεύγουν στο δανεισμό, ακόμα κι αν βρεθούν σε στιγμές μεγάλης ανάγκης. Φαίνεται ιδιαίτερα κατηγορηματικός απέναντι στην άσκηση δημοσιονομικών λειτουργιών και συμβουλεύει να αποφεύγεται ο ρόλος του φοροεισπράκτορα. Στο πλαίσιο αυτό η αχρειοσύνη είναι το χάσιμο του προσώπου, της φήμης και της υπόληψης, στοιχεία που ήταν ιδιαίτερα σημαντικά για τους κόλπους της επαρχιακής κοινωνίας του Βυζαντίου.

Σε γενικές γραμμές οι ηθικές αξίες που για τον Κεκαυμένο αποτελούσαν το μυστικό της επιτυχίας ήταν η δικαιοσύνη, η σπουδή και η φρόνηση⁴. Στο σημείο αυτό πρέπει ν' αναρωτηθούμε ποιος ήταν ο ρόλος της παιδείας και της μόρφωσης σε σχέση με την επαρχιακή αριστοκρατία. Ο ίδιος ο Κεκαυμένος αναφέρει ότι δεν είχε κάποια εξαιρετη μόρφωση, ενώ στο έργο του συμβουλεύει του άρχοντες στον ελεύθερο χρόνο τους ν' ασχολούνται με την ψυχωφελή ανάγνωση θρησκευτικών βιβλίων. Πραγματικά τα μόνα

⁴ Magdalino, *Honour among Romaioi*, ό.π., σελ. 201 – 218.

αναγνώσματα που περιλαμβάνονται σε όσους καταλόγους βιβλίων έχουν σωθεί από τις βιβλιοθήκες των επαρχιακών αριστοκρατών είναι θρησκευτικά. Αυτό το στοιχείο μας βοηθάει να κατανοήσουμε ότι το επίπεδο της παιδείας δεν ήταν υψηλό (συγκρινόμενο με των μελών της Κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας), αλλά ακόμα ότι ο παράγοντας της παιδείας δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντικός για την ένταξη ενός ατόμου στους κόλπους της επαρχιακής αριστοκρατίας.

Αυτό που μπορούμε να συμπεράνουμε απ' όλα τα παραπάνω στοιχεία είναι ότι η κοινωνική ομάδα στην οποία αναζητείται η τιμή δεν είναι ο οίκος ή το γένος. Ωστόσο η σημασία του οίκου ήταν ιδιαίτερη, καθώς έθετε το πλαίσιο των αξιών στο οποίο διαμορφωνόταν η δημόσια ηθική στο Βυζάντιο. Στο πλαίσιο των αξιών αυτών η έννοια της απόλυτης ελευθερίας, που ήταν πρωταρχική για τον καθορισμό της ευγένειας, συμπληρώνονταν από την τιμή της υπηρεσίας στον αυτοκράτορα⁵.

Πέρα όμως από τις κοινές αξίες που μοιράζονταν οι επαρχιακοί αριστοκράτες, αυτό που τους έκανε να ξεχωρίζουν από τα υπόλοιπα μέλη της επαρχιακής κοινωνίας ήταν ορισμένα στοιχεία της καθημερινής ζωής που σχετίζονταν με τον υλικό τους βίο. Οι κατοικίες του, η ένδυσή τους, η διατροφή και οι συνήθειές τους διέφεραν απ' αυτές των μέσων και κατώτερων μελών της επαρχιακής κοινωνίας κι αποτελούσαν στοιχεία δηλωτικά της κοινωνικής τους θέσης.

Αναφορικά με τις διατροφικές τους συνήθειες μπορούμε να πούμε ότι οι αριστοκράτες ήταν σε θέση να προμηθεύονται καλής ποιότητας και μεγάλης ποικιλίας τροφές. Χρησιμοποιούσαν για το τραπέζι τους την καλύτερη ποιότητα κρέατος, τα πιο μεγάλα ψάρια και τη μεγαλύτερη ποικιλία σε γαλακτοκομικά προϊόντα. Η οικονομική τους επιφάνεια τους έδινε τη δυνατότητα να συμπεριλάβουν στη διατροφή τους ένα ευρύτερο φάσμα τροφίμων σε σχέση με την αγροτική τάξη, που έπρεπε να περιοριστεί σε προϊόντα της περιοχής της. Στα σπίτια τους οργάνωναν γεύματα και συμπόσια με μεγάλη ποικιλία και καλή ποιότητα τροφίμων. Μια εντύπωση για τα γεύματα που παρέθεταν οι επαρχιακοί αριστοκράτες, μας δίνει μια επιστολή του Λέοντα, μητροπολίτη Συνάδων προς τον Αρσένιο, μητροπολίτη Ηρακλείας⁶. Φαίνεται ότι ο Αρσένιος κατά τις επισκέψεις του στις επισκοπές της περιφέρειάς του ζητούσε να του προσφέρουν στα γεύματα που του παρέθεταν ως φιλοξενία παλιό αρωματικό κρασί, καλής ποιότητας ψωμί αρωματισμένο με ζαφορά, κοτόπουλα, χήνες, γουρουνόπουλα, αρνιά και μεγάλα ψάρια. Διαφαίνονται ξεκάθαρα οι διαφορές της κοινωνικής τάξης ανάλογα με την ποιότητα του φαγητού που κατανάλωνε κανείς. Τα λαχανικά δεν έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης από τους αριστοκράτες, οι οποίοι κατά κύριο λόγο τα χρησιμοποιούσαν ως συνοδευτικά των φαγητών για να προσδίδουν μεγαλύτερη ουσία στα γεύματά τους και λιγότερο ως κύριο πιάτο από μόνα τους. Μαζί με τα λαχανικά έδειχναν περιφρόνηση και για τα γαλακτοκομικά προϊόντα. Τέτοιου είδους τροφές κατανάλωναν περισσότερο στις θρησκευτικές γιορτές που επέβαλαν νηστεία, ιδιαίτερα όσοι ακολουθούσαν πιστά το ορθόδοξο τυπικό. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της διατροφής τους ήταν η χρήση ακριβών μπαχαρικών, πράγμα που δεν μπορούσαν να κάνουν οι εκπρόσωποι των άλλων τάξεων, που είχαν λιγότερα οικονομικά μέσα⁷.

Ένα άλλο πεδίο διάκρισης ήταν κι η ένδυση. Όσοι ήθελαν να κάνουν επίδειξη της κοινωνικής τους θέσης μπορούσαν να ξοδέψουν μεγάλα ποσά για την ένδυσή τους. Οι εκπρόσωποι της ανώτερης τάξης ξεχώριζαν γιατί χρησιμοποιούσαν καλύτερης ποιότητας υφάσματα απ' όλους τους άλλους, τα οποία είχαν και υψηλό κόστος. Φαίνεται ότι η εθνικότητα και η κοινωνική θέση ήταν δύο παράγοντες που επηρέαζαν την ενδυμασία. Κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα φαίνεται ότι προστέθηκε στην ενδυμασία τους μεγαλύτερη ποικιλία και

⁵ Magdalino, *Honour among Romaioi*, ό.π. σελ. 201 – 218.

⁶ Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, ό.π., σελ. 268 - 294

⁷ Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, ό.π. σελ. 268 - 294.

πολυτέλεια. Πάντως οι ενδυματολογικές αποκλίσεις στους κόλπους της ανώτερης τάξης δεν ήταν μεγάλες⁸. Πολυτελή υφάσματα δεν χρησιμοποιούσαν μόνο για τις ανάγκες της ένδυσής τους αλλά και για τον εξοπλισμό των εκκλησιών που διατηρούσαν. Γνωρίζουμε ότι ο Ευστάθιος Βοΐλας είχε δωρίσει στα θρησκευτικά ιδρύματα που είχε ιδρύσει 32 άμφια και υφάσματα για την Αγία Τράπεζα.

Η κοινωνική θέση των αριστοκρατών καθρεπτιζόταν και στις επιβλητικές τους κατοικίες. Ένα ωραίο σπίτι ήταν ξεκάθαρα ένα σύμβολο αριστοκρατικής θέσης. Φαίνεται ότι οι άνθρωποι φρόντιζαν να ζουν σε σπίτια ανάλογα με τη σειρά τους. Οι αριστοκρατικές κατοικίες περιλάμβαναν ένα σύμπλεγμα κτιρίων διατεταγμένων γύρω από μια κεντρική αυλή που είχε στο κέντρο της μια εκκλησία. Συνήθως μια πολυτελή κατοικία περιλάμβανε αίθουσα υποδοχής, λουτρό, αποθήκες και ξεχωριστά διαμερίσματα για τα μέλη της οικογένειας και τους φιλοξενούμενους. Ανάλογα με την οικονομική επιφάνεια οι κατοικίες μπορούσαν να στολιστούν με χρυσά μωσαϊκά, χρωματιστά μάρμαρα κι άλλες πολυτελείς διακοσμήσεις. Είδος πολυτελείας που κατείχαν στα σπίτια τους ήταν βιβλία, κυρίως θρησκευτικού περιεχομένου. Είδαμε ότι ο Βοΐλας κατείχε μια πλούσια βιβλιοθήκη από 76 βιβλία. Επίσης φρόντιζαν να στολίζουν τα σπίτια τους και τις εκκλησίες τους με πολύτιμα αντικείμενα (χρυσά, ασημένια, ελεφάντινα, αλαβάστρινα)⁹.

Πέρα απ' αυτά υπήρχαν και ορισμένες συνήθειες που τους έκαναν να ξεχωρίζουν από τον υπόλοιπο πληθυσμό των επαρχιών, όπως ορισμένα αριστοκρατικά αθλήματα στα οποία επιδίδονταν. Από τα πιο χαρακτηριστικά αθλήματα στα οποία εξασκούνταν οι επαρχιακοί αριστοκράτες ήταν ένα είδος πόλο, δηλαδή παιχνίδι μπάλας που οι παίκτες ήταν πάνω σε άλογο, για το οποίο είχαν και ιδιαίτερους χώρους. Είδαμε ότι οι άρχοντες στη Σπάρτη είχαν οικειοποιηθεί ένα δημόσιο χώρο της πόλης για να επιδίδονται στο άθλημα αυτό. Τέλος, μια ακόμα διαδεδομένη ασχολία ανάμεσα στους ευγενείς ήταν και το κυνήγι, στο οποίο επιδίδονταν με τα άλογα, τα εκπαιδευμένα σκυλιά και τις ακολουθίες τους¹⁰.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι οι επαρχιακοί αριστοκράτες ως μέλη μιας ιδιαίτερης κοινωνικής τάξης είχαν αναπτύξει ορισμένα χαρακτηριστικά που τους έκαναν να διακρίνονται από τα υπόλοιπα μέλη της επαρχιακής κοινωνίας και υπογράμμιζαν τη δύναμη και την επιρροή τους στο κοινωνικό σύνολο. Οι αξίες τους, με προεξάρχουσα την έννοια της ανδρείας, υπογράμμιζαν στον στρατιωτικό τους χαρακτήρα, ενώ οι καθημερινές τους συνήθειες και ο υλικός τους βίος υπογράμμιζε την οικονομική τους δύναμη.

⁸ Kazhdan – Epstein, *Changes in Byzantine Culture*, ό.π. σελ. 125 – 138

⁹ Harvey, *Οικονομική Ανάπτυξη*, ό.π., σελ. 306 - 8

¹⁰ A. Kazhdan and G. Gonstable, *People and power in Byzantium*, Washington DC, 1982, σελ. 66 –7.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο πλαίσιο της εργασίας αυτής ασχοληθήκαμε ιδιαίτερα με την επαρχιακή αριστοκρατία κι ακολουθήσαμε την πορεία εξέλιξής της από τις αρχές της εμφάνισής της στα τέλη του 8^{ου} αιώνα ως την εποχή της ακμής της το 12^ο αιώνα. Όπως διαπιστώσαμε, η σύσταση της κοινωνικής αυτής τάξης ήταν σύνθετη και περιέκλειε ανθρώπους που συμμετείχαν από διάφορες θέσεις στη διοίκηση των επαρχιών, κοσμική κι εκκλησιαστική, αλλά και ανθρώπους που δεν κατείχαν κάποιο ιδιαίτερο αξίωμα ή διοικητική θέση, ωστόσο η κοινωνική τους θέση καθοριζόταν από την κατοχή μεγάλων κτημάτων και ως εκ τούτου την αξιόλογη οικονομική τους δύναμη. Οι παράγοντες που ένωναν τους ανθρώπους αυτούς και αποτελούσαν απαραίτητες προϋποθέσεις για την ένταξή τους στην τάξη αυτή ήταν η υπηρεσία στο κράτος και η μεγάλη γαιοκτησία. Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας ήταν η καταγωγή από ένα διακεκριμένο γένος, πράγμα όμως που μπορούσε να αναιρεθεί λόγω της αυξημένης κινητικότητας που επικρατούσε στην κοινωνία του Βυζαντίου. Δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις που το στοιχείο της καταγωγής υποσκελιζόταν από τον παράγοντα της προσωπικής αξίας και ικανότητας, που έκανε έναν άνθρωπο χωρίς ιδιαίτερες περγαμνές να εξελιχθεί στους κόλπους της επαρχιακής διοίκησης και ν' ανέλθει στο ανώτερο στρώμα της κοινωνίας της επαρχίας. Κατανοούμε ότι δεν επρόκειτο για ένα κλειστό κοινωνικό στρώμα που δεν επιδεχόταν μετακινήσεις προς τα πάνω ή προς τα κάτω. Τις ίδιες πιθανότητες που είχε ένας ταπεινός άνθρωπος ν' ανέλθει οικονομικά ή διοικητικά και να επιτύχει την ένταξή του στο ανώτερο στρώμα της επαρχίας, είχε κι ένας άρχοντας να χάσει την περιουσία του ή τη διοικητική του θέση και να εκπέσει από τους κόλπους της κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκε ως τότε. Στο Βυζάντιο δεν είχε παγιωθεί ένα κλειστό αριστοκρατικό στρώμα, αν εξαιρέσουμε τις 10-12 οικογένειες που προέρχονταν κυρίως από την περιοχή της Ανατολίας, οι οποίες εναλλάσσονταν στα ύψιστα αξιώματα του κράτους κι έφταναν να διεκδικήσουν την αυτοκρατορική εξουσία. Η διοικητική θέση ή η οικονομική δύναμη, παράγοντες στους οποίους στηρίζονταν κατά κύριο λόγο οι εκπρόσωποι της τάξης αυτής, ήταν στοιχεία ευμετάβλητα που μπορούσαν εύκολα να χαθούν ή ν' αποκτηθούν, πράγμα που επέτρεπε την αυξημένη κινητικότητα στους κόλπους της επαρχιακής αριστοκρατίας. Αυτό που τη χαρακτήριζε ήταν ο στρατιωτικός της προσανατολισμός, καθώς η στρατιωτική υπηρεσία ήταν που προσέφερε τη μεγαλύτερη δυνατότητα για διάκριση στην επαρχιακή κοινωνία, ενώ η ύψιστη αξία στην επαρχιακή αριστοκρατία ήταν η ανδρεία (όπως μας επιτρέπουν να καταλάβουμε το έπος του Διγενή και το έργο του Κεκαυμένου), η οποία εξασφαλιζόταν μεσ' από τα κατορθώματα και τις ηρωικές πράξεις στο πεδίο της μάχης. Πρέπει εδώ να υπογραμμίσουμε τη διαφοροποίηση των αρχόντων ανάμεσα στην ευρωπαϊκή πλευρά της αυτοκρατορίας και την ανατολική, καθώς οι πρώτοι βασιζόνταν κυρίως στις διοικητικές θέσεις που κατείχαν στο πλαίσιο των πόλεων, ενώ οι δεύτεροι αντλούσαν την δύναμή τους κατά κύριο λόγο από την μεγάλη κτηματική περιουσία τους.

Ιδιαίτερος ήταν ο ρόλος των αρχόντων σε σχέση με τις πόλεις, κυρίως σ' αυτές που ήταν στην ευρωπαϊκή πλευρά, οι οποίες ήταν και περισσότερο αναπτυγμένες και διέθεταν μεγάλη δύναμη. Η δράση τους αναφορικά με την οικονομία της πόλης ήταν ευεργετική, αφού έδωσαν ώθηση στο εμπόριο και τη βιοτεχνία κα συνέβαλαν στην ανάπτυξη των πόλεων, ιδιαίτερα κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα, πράγμα που ανέτρεψε το σκηνικό της παρακμής που επικρατούσε στα αστικά κέντρα κατά τον 7^ο και 8^ο αιώνα. Μάλιστα η δημιουργία ορισμένων πόλεων οφειλόταν σε πρωτοβουλίες κάποιων πλούσιων γαιοκτημόνων. Η οικονομική άνθηση των πόλεων κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα αντικατόπτριζε την αυξανόμενη οικονομική δύναμη των αρχόντων κατά την περίοδο αυτή. Κάποιοι μελετητές, όπως ο Angold¹, έφτασαν υποστηρίζουν ότι η μεσαιωνική πόλη ήταν δημιούργημα των αρχόντων και διαμορφώθηκε για

¹ Angold, *Byzantine Aristocracy*, ό.π., σελ. 249

να εξυπηρετεί τα συμφέροντά τους και να καλύπτει τις ανάγκες τους. Η βάση για την ανάπτυξη των πόλεων ήταν το ιδιωτικό συμφέρον των αρχόντων. Τα δεδομένα καταδεικνύουν ότι οι εμπορικές και βιοτεχνικές ομάδες δεν κατάφεραν ποτέ να πάρουν στα χέρια τους τον οικονομικό έλεγχο της πόλης, στην οποία κυριαρχούσαν πλήρως οι αριστοκράτες, σε αντίθεση με τις πόλεις της μεσαιωνικής δύσης, που οι αστικές δυνάμεις αναπτύχθηκαν και έφτασαν σε σύγκρουση με τους αριστοκράτες².

Πάντως το κυριότερο ενδιαφέρον τους αφορούσε την αγροτική οικονομία κι ιδιαίτερα της κατοχή γης που αποτελούσε τη βάση της οικονομικής τους δύναμης, καθώς η οικονομία του Βυζαντίου ήταν κατά κύριο λόγο αγροτική. Ο ρόλος τους στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας ήταν θετικός, καθώς συντέλεσαν στην επέκταση των καλλιεργούμενων εδαφών με την εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων, την εισαγωγή νέων μεθόδων καλλιέργειας και βελτιωμένων ειδών παραγωγής. Ένα σημαντικό κεφάλαιο της αγροτικής οικονομίας ήταν οι εξαρτημένοι καλλιεργητές (πάροικοι) που καλλιεργούσαν τα κτήματα των ιδιωτών γαιοκτημόνων και του δημοσίου, για την εξουσία πάνω στους οποίους συναγωνίζονταν οι γαιοκτήμονες με την κεντρική εξουσία, μια διαμάχη που εκδηλώθηκε κατά το 10^ο αιώνα και βρήκε κερδισμένους τους αριστοκράτες.

Η δύναμη των επαρχιακών αριστοκρατών ενισχύθηκε κατά τα τέλη του 11^{ου} αιώνα. Οι άνθρωποι αυτοί υπηρετώντας στο στρατιωτικό και διοικητικό μηχανισμό κατάφεραν να συγκεντρώσουν κοινωνική και οικονομική ισχύ και τελικά ν' απειλήσουν την ικανότητα του κράτους να ελέγχει τις επαρχίες. Ένας ανασταλτικός παράγοντας για την πολιτική τους ισχύ ήταν η εξάρτηση που είχαν από τον αυτοκράτορα, καθώς αυτός ήταν που επέβλεπε τη διανομή των διοικητικών θέσεων και αξιωμάτων, ενώ μπορούσε ανάλογα με τις συνθήκες να τους εκτοπίσει, να τους αποβάλλει από την υπηρεσία τους ή να επιβάλλει δήμευση της περιουσίας τους. Η κρίση όμως που διερχόταν ο κρατικός μηχανισμός, εσωτερικά κι εξωτερικά, στα τέλη του 11^{ου} αιώνα οδήγησε τον αυτοκράτορα στο να παραχωρήσει μεγαλύτερα προνόμια για να εξασφαλίσει την υποστήριξή τους, πράγμα που βοήθησε στην αύξηση της δύναμής τους. Την ίδια εποχή που ο κρατικός μηχανισμός δυσπραγούσε, οι επαρχίες ανθούσαν οικονομικά κι αυτό συντέλεσε στην ενίσχυση της οικονομικής βάσης των επαρχιακών αριστοκρατών, παρέχοντάς τους μεγαλύτερη ασφάλεια και ανεξαρτησία απέναντι στην αυτοκρατορική εξουσία. Οι επαρχίες κατά το 12^ο αιώνα έγιναν πιο προσοδοφόρες σε σχέση με την κεντρική διοίκηση, πράγμα που σημαίνει ότι μπορούσαν να συντηρήσουν τοπικούς ηγεμόνες που ήταν ανεξάρτητοι από την Κωνσταντινούπολη, φαινόμενο που εκδηλώθηκε κατά το τέλος του αιώνα. Σπάνια οι τοπάρχες αυτοί προέβλαλαν αυτοκρατορικές διεκδικήσεις, στην ουσία αυτό που τους ενδιέφερε περισσότερο ήταν να ενισχύσουν τη θέση τους σε τοπικό επίπεδο³.

Επιλογικά μπορούμε να πούμε ότι οι εκπρόσωποι της επαρχιακής αριστοκρατίας στο Βυζάντιο δεν είναι δυνατό να ταυτιστούν με τους φεουδάρχες της μεσαιωνικής δύσης, καθώς στο Βυζάντιο, τουλάχιστον ως την εποχή που καλύπτει η μελέτη αυτή, δεν είχαν αναπτυχθεί αρκετά οι δομές εκείνες που θα επέτρεπαν την πλήρη ανάπτυξη της φεουδαρχίας. Το κράτος τουλάχιστον ως τον 12^ο αιώνα είχε καταφέρει να διατηρήσει τον έλεγχο του πάνω στους επαρχιακούς αριστοκράτες και τους εξαρτημένους καλλιεργητές που αυτοί διέθεταν, πράγμα που δεν τους επέτρεπε να έχουν την ίδια εξέλιξη με τους φεουδάρχες της Δύσης. Άλλωστε στη Βυζαντινή αυτοκρατορία οι έννοιες της αυτοκρατορικής εξουσίας και της ενότητας της αυτοκρατορίας ήταν ιδιαίτερα ισχυρές και δύσκολα μπορούσαν ν'αμφισβητηθούν. Αυτό έγινε μόνο στο τέλος του 12^{ου} αιώνα που η κεντρική διοίκηση είχε αποδιοργανωθεί και οι συνθήκες ήταν έτοιμες για την πτώση της αυτοκρατορίας στα χέρια των Φράγκων κατά το 1204.

² Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, ο.π. σελ. 422 - 437

³ Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, ο.π., σελ. 422 - 437